

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

**В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітня програма «Історія та археологія»

Здобувачки вищої освіти
за першим (бакалаврським) рівнем освіти 4 року навчання
групи ІА-45 спеціальності Історія та археологія
освітньої програми Історія та археологія
Славич Софії Олегівни

Керівник: доктор філософії, асистент Баран Б. М.

Тернопіль 2026

Анотація

Славич С. О. В'ячеслав Чорновіл у боротьбі за національне відродження України. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» зі спеціальності 032 Історія та археологія. ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2026. 69 с.

У бакалаврській роботі здійснено комплексне дослідження діяльності В'ячеслава Чорновола як визначної постаті українського дисидентського руху та боротьби за національне відродження України. Автор розглядає його роль у контексті формування українського дисидентства, аналізує джерельну базу та історіографію проблеми, висвітлює основні етапи правозахисної діяльності В. Чорновола у 1970-х – середині 1980-х років.

Значну увагу приділено аналізу внеску В'ячеслава Чорновола у боротьбу за права людини, національну гідність та державну незалежність України в умовах радянського тоталітарного режиму. Досліджено його участь у правозахисному русі, публіцистичну діяльність, переслідування з боку радянської влади та внесок у формування національної свідомості українського суспільства. Через аналіз конкретних подій та документів окреслено роль В. Чорновола як одного з лідерів національно-визвольного руху, чиї ідеї та діяльність сприяли утвердженню демократичних цінностей та відновленню української державності.

Ключові слова: В'ячеслав Чорновіл, дисидентський рух, національне відродження, Україна, тоталітарний режим, незалежність.

ABSTRACT

Slavych S. O. Vyacheslav Chornovil in the Struggle for Ukraine's National Revival. Qualification work for obtaining the degree of «bachelor» in the specialty 032 History and Archaeology. Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Ternopil, 2026. 69 pp.

This bachelor's thesis presents a comprehensive study of the activities of Vyacheslav Chornovil as a prominent figure in the Ukrainian dissident movement and the struggle for Ukraine's national revival. The author examines his role in the context of the formation of the Ukrainian dissident movement, analyzes the source base and historiography of the issue, and highlights the main stages of V. Chornovil's human rights activism in the 1970s through the mid-1980s.

Significant attention is devoted to analyzing Vyacheslav Chornovil's contribution to the struggle for human rights, national dignity, and Ukraine's state independence under the Soviet totalitarian regime. The study examines his participation in the human rights movement, his journalistic activities, persecution by the Soviet authorities, and his contribution to the formation of national consciousness in Ukrainian society. Through the analysis of specific events and documents, the role of V. Chornovil as one of the leaders of the national liberation movement is outlined, whose ideas and activities contributed to the establishment of democratic values and the restoration of Ukrainian statehood.

Key words: Vyacheslav Chornovil, dissident movement, national revival, Ukraine, totalitarian regime, independence.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Джерельна база дослідження.....	11
1.2 Історіографія питання.....	15
РОЗДІЛ 2. В. ЧОРНОВІЛ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ	
УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСТВА	21
2.1 В. Чорновіл у середовищі українського шістдесятництва.....	21
2.2 В. Чорновіл: від шістдесятництва до дисидентства	33
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА У 1970-Х - СЕРЕДИНІ	
1980-Х РР.....	44
3.1 Публіцистична діяльність В. Чорновола та «великий погром» української інтелігенції 1972–1973 рр.....	44
3.2 В'язничний та засланський період у житті В. Чорновола	56
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	63

ВСТУП

Актуальність теми. Процеси, що відбувалися в українському суспільстві у другій половині XX століття, були нерозривно пов'язані з глобальними геополітичними зрушеннями та внутрішньою трансформацією радянської системи. У післявоєнний період, попри жорсткий ідеологічний контроль, централізоване планування та репресивний апарат, поступово формувалися підґрунтя для майбутнього національного відродження. Відлига 1950–1960-х років, пов'язана з десталінізацією та частковим пом'якшенням тоталітарного режиму, сприяла появи інтелектуального прошарку, який усвідомив необхідність переосмислення національної ідентичності, історичної пам'яті та культурної автономії. Саме в цей час заклалися основи руху шістдесятників — явища, що поєднувало літературну творчість, правозахисну діяльність та прагнення до відродження української мови, традицій і державницької свідомості. Поступово, у 1970-х роках, за умов брежнєвського застою та посилення цензури, дисидентський рух набув більш організованих форм: виникли українські групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, розповсюджувався самвидав, а політичні репресії проти інакодумців лише підживлювали суспільне невдоволення. На тлі загальноєвропейських процесів демократизації, розрядки міжнародної напруги та зростання впливу правозахисних інституцій, перебудова М. Горбачова у другій половині 1980-х років стала каталізатором масового політичного пробудження. У цей період формування громадянського суспільства набуло системного характеру: виникли перші неформальні об'єднання, культурні товариства, а згодом і потужні політичні рухи, які взяли на себе відповідальність за суверенізацію республіки та відновлення державності.

Безумовно, провідну роль у консолідації опозиційних сил, формуванні альтернативної політичної культури та легітимізації ідеї національної незалежності відіграли ключові постаті українського дисидентства. Саме на них, окрім особистої відповідальності за свої переконання, лягала місія

політичного просвітництва, організації підпільних мереж та захисту прав громадян в умовах тоталітарної системи. Виступаючи з публічними заявами, беручи участь у судових процесах як політв'язні, спілкуючись із закордонними журналістами та правозахисниками, діячі руху надавали моральної та ідеологічної опори мільйонам співвітчизників. Як носії інтелектуальної та політичної волі, вони концентрували у своїх руках не лише авторитет незламності, а й конкретні програми національного відродження, пропонуючи нові підходи до влади, громадянської участі, історичної правди та демократичних цінностей. Хвиля національно-демократичного піднесення в Україні тривала майже три десятиліття — від перших спроб інтелектуального спротиву на початку 1960-х до офіційного проголошення Акта відновлення державної самостійності у серпні 1991 року. Зокрема, зусиллями шістдесятників у 1960–1970-х рр. було закладено фундамент правозахисного руху, а в 1980-х роках, завдяки політичній лібералізації, дисидентські гуртки трансформувалися у масові громадські організації, такі як Народний рух України за перебудову. Новий етап політичної активізації прилучив до процесів державотворення широкі верстви населення, а згодом і офіційні інституції, які під тиском суспільства та зовнішньополітичних обставин були змушені визнати право українського народу на самовизначення.

Ареною формування нової політичної реальності у 1960–1991 рр. стали як центральні регіони України, так і західні області, де національно-визвольні традиції мали глибоке історичне коріння. На відміну від офіційної радянської історіографії, яка намагалася звести український рух до маргінальних явищ, реальні процеси свідчили про поступове зростання політичної свідомості, інституціоналізацію опозиції та перехід від культурного спротиву до відкритого політичного протистояння. Саме в цей період відбувалося переосмислення ролі окремих особистостей у національному русі, серед яких особливо вирізняється постать В'ячеслава Максимовича Чорновола. Його вибір на користь відкритої громадянської позиції, готовність відстоювати права людини ціною особистої свободи та системна робота над політичною

програмою незалежності не були випадковими. До лав національно-демократичного руху його підштовхували глибоке розуміння історичних процесів, усвідомлення відповідальності перед суспільством та переконаність у неминучості демократичних перетворень. Окрім цього, тогочасний політичний клімат, попри репресії, поступово сприяв формуванню інтелектуального середовища, в якому виростали нові покоління лідерів, що бачили в ідеї незалежної України єдиний шлях до гідного розвитку нації та інтеграції у європейський простір.

Так у рамках ширшого — загальнорадянського та європейського — контексту боротьби за права людини та національне самовизначення В. М. Чорновіл став символом незламності, політичної волі та державотворчого потенціалу українського народу. Його публіцистика, правозахисні ініціативи, організаційна діяльність у лавах Народного руху та Верховній Раді УРСР/України витворили фундамент сучасної української політичної культури, що спиралася на демократичні, правозахисні та національно-орієнтовані цінності. Відхід від радянської ідеологічної матриці, започаткований у дисидентському середовищі та підтриманий масовими рухами кінця 1980-х, перетворив Україну на терен формування нової політичної нації. Парадоксально, але в сприйнятті навіть політичних опонентів В. Чорновіл завжди зберігав риси принципового ідеаліста та незалежного мислителя, тоді як у свідомості громадян він вважався одним із архітекторів незалежності. Під знаком його політичної спадщини формувалися інститути громадянського суспільства, парламентаризму та національно-державної ідеології України. За його політичний вибір стояли не лише моральні, а й історичні та геополітичні міркування. Адже з європейським демократичним простором здавна існували культурні та інтелектуальні зв'язки, а після здобуття незалежності ці орієнтири мали стати стрижнем зовнішньополітичного курсу. До того ж лідери національного руху нерідко ризикували власним життям та свободою, аби завоювати повагу світової спільноти, стати рівними серед інших демократичних націй. А найвищим

пріоритетом серед тодішніх політичних завдань було саме відновлення державності – законного права українського народу на власну історію, мову та суверенну владу.

Як бачимо, навіть з побіжного огляду проблеми видно, що діяльність В. М. Чорновола в період 1960–1991 рр. досі є **актуальною темою**, що викликає різні погляди та потребує поглибленого наукового осмислення. Актуальність нашої теми визначається також її практичною значимістю як у науково-пізнавальному, так і в суспільно-політичному вимірі. Тема розбудови української державності та ролі лідерів національного руху вивчається у шкільних та університетських курсах новітньої історії України, тому її об'єктивне та всебічне знання є необхідним для вчителя-історика, викладача та дослідника. У політичному ж сенсі, у зв'язку з триваючими процесами національної ідентифікації, деокупації та євроінтеграції, ця проблема продовжує хвилювати як політиків, так і широку громадськість, зберігаючи своє значення для формування громадянської позиції та захисту історичної пам'яті.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя України в другій половині ХХ ст. в особистісному вимірі.

Предметом дослідження є політична біографія В. Чорновола, його внесок в усталення незалежної України.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні спрямованості, сутності та особливостей діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола як одного з лідерів опозиційного руху в радянській Україні.

Основними завданнями нашого дослідження є:

- висвітлити участь В. Чорновола в русі шістдесятників;
- охарактеризувати його внесок у розвиток антирадянського дисидентства;
- з'ясувати роль В'ячеслава Максимовича в процесах демократизації українського суспільства та суверенізації

республіки в часи горбачовської перебудови.

Методи дослідження базуються на фундаментальних положеннях про сутність історичного пізнання, об'єктивних та суб'єктивних умовах розвитку науки, її норм та цінностей. Загальнонаукові методи дозволили дослідити життя та діяльність В. Чорновола, проаналізувати його науково-публіцистичну спадщину. Для всебічного аналізу проблеми використано принципи історизму, системності, наукової всебічності та об'єктивності, а також спеціальні наукові методи, зокрема просопографічний метод біографічного аналізу, що полягає у комплексному дослідженні відтворення портрету В. Чорновола, і відображенню його ролі в історії та державотворчій долі Української держави. До спеціальних наукових методів, використаних у роботі, необхідно віднести також літературний, системно-історичний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, статистичний та кількісний. Зазначені методи і принципи дають можливість із достатньою повнотою, об'єктивно й послідовно розкрити поставлену проблему.

Хронологічні рамки дослідження – це період 1960-ті-1991 рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють сучасні державні кордони України, а також Російської Федерації, що обумовлено життям та діяльністю В. Чорновола.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі діяльності В'ячеслава Чорновола як ключової постаті українського дисидентського руху, що поєднував правозахисну, публіцистичну та організаційну діяльність у боротьбі за національне відродження України. Дослідження вперше системно розглядає еволюцію світогляду В. Чорновола від шістдесятництва до дисидентства, простежуючи трансформацію його поглядів під впливом репресивної політики радянського режиму та особистого досвіду переслідувань.

У науковий обіг вводяться нові архівні матеріали та публіцистичні твори В. Чорновола, що дозволяють глибше зрозуміти механізми формування українського правозахисного руху 1970–1980-х рр. та роль особистості в цьому

процесі. Вперше комплексно проаналізовано взаємозв'язок між публіцистичною діяльністю В. Чорновола та масовими репресіями проти української інтелігенції 1972–1973 рр., виявлено специфіку його підходів до організації правозахисного руху в умовах тоталітарного режиму.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання його матеріалів у навчально-виховному процесі закладів загальної середньої та вищої освіти, а також у науково-дослідній та просвітницькій діяльності. Здобуті висновки та узагальнення можуть бути застосовані при підготовці лекційних та практичних занять з історії України, зокрема при вивченні тем національно-визвольного руху, дисидентського руху 1960–1980-х рр. та формування громадянського суспільства в Україні. Матеріали роботи доцільно використовувати при підготовці спецкурсів з історії українського визвольного руху, історії прав людини, політології та правознавства.

Отримані дані про публіцистичну діяльність В. Чорновола, його правозахисну позицію, механізми радянських репресій мають важливе значення для збереження історичної пам'яті та можуть бути використані при створенні музейних експозицій, тематичних виставок, документальних фільмів, присвячених дисидентському руху та боротьбі за незалежність України. Матеріали дослідження можуть стати основою для розробки екскурсійних маршрутів, пов'язаних із місцями пам'яті учасників національно-визвольного руху.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел, який містить 77 найменувань. Обсяг роботи – 68 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Джерельна база дослідження.

У дослідженні діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола в період існування СРСР (1960-ті – 1991 рр.) опора на достовірні джерела є необхідною умовою для об'єктивного та цілісного висвітлення політичної біографії досліджуваної особи, її ролі в дисидентському русі та процесі відновлення української державності. Основу джерельної бази дипломної роботи склали документи особового походження, матеріали самвидаву, офіційні державні акти, мемуарна література та збірники архівних документів, що дозволяють реконструювати суспільно-політичний контекст епохи та простежити еволюцію поглядів і діяльності В. Чорновола.

Першорядне значення для дослідження мають праці самого В'ячеслава Чорновола, які становлять ядро особового фонду досліджуваної особи. Зокрема, фундаментальне видання «Твори: у 10 т.» [68, 69, 70, 71, 72, 73], підготовлене видавництвом «Смолоскип», охоплює різні аспекти його громадсько-політичної, публіцистичної та правозахисної діяльності. Том другий, що містить документи «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» (1966–1969 рр.) [68], є ключовим джерелом для аналізу раннього етапу дисидентської активності В. Чорновола. Ці тексти, написані на основі особистих спостережень та архівних матеріалів, розкривають механізми політичних репресій 1965–1966 рр., дають характеристику радянській судовій системі та засвідчують формування правозахисної позиції автора. У роботі ці документи використано для відтворення мотивації та ідейних засад діяльності В. Чорновола в період «хрущовської відлиги» та початку «застою».

Не менш важливим є третій том «Творів», присвячений виданню «Український вісник» (вип. I–VI) [69]. Цей самвидавський часопис, заснований та редагований В. Чорноволом, став одним із найвпливовіших інформаційних каналів українського дисидентського руху. Публікації «Вісника» містять аналіз поточних політичних подій, документацію фактів порушення прав людини, огляди культурного життя та критичні матеріали щодо національної політики

КПРС. Для дослідження це джерело слугує важливим інструментом реконструкції інформаційної стратегії дисидентів, їхніх комунікаційних мереж та ідеологічних пріоритетів.

Окрему групу становлять епістолярні матеріали, представлені в четвертому томі «Творів» у двох книгах [70, 71]. Листи В. Чорновола, написані з ув'язнення, таємно переправлені на волю або адресовані родичам і побратимам, мають високу джерельну цінність завдяки безпосередності викладу, емоційній насназі та відсутності цензурних обмежень. Вони дозволяють простежити особистісні виміри політичної боротьби: мотивацію, сумніви, стратегічні розрахунки, ставлення до соратників та опонентів. У роботі листи використано для аналізу психологічних аспектів діяльності В. Чорновола та його комунікаційної тактики в умовах тоталітарного тиску.

Шостий том «Творів», що охоплює документи та матеріали листопада 1985 – квітня 1990 рр. [72], є ключовим для висвітлення діяльності В. Чорновола в період «перебудови». Ці матеріали відображають трансформацію його політичної позиції: від правозахисника-одинака до лідера масового демократичного руху, одного із засновників Народного Руху України. У роботі ці документи слугують основою для аналізу стратегій політичної мобілізації, програмних засад національно-демократичних сил та механізмів взаємодії з офіційною владою в період розпаду СРСР.

Дев'ятий том, що містить статті, виступи та інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997) [73], хоч і виходить за хронологічні рамки дослідження, має важливе значення для ретроспективного аналізу. У цих текстах В. Чорновіл осмислює власний досвід, оцінює здобутки та прорахунки національного руху, формулює політичні пріоритети для незалежної України. У роботі ці матеріали використано для контекстуалізації висновків щодо діяльності В. Чорновола в радянський період.

Окремим важливим джерелом є публікація «Вирок В'ячеслава Чорновола і його коментар» у журналі «Визвольний шлях» (1975, № 12) [67]. Цей документ поєднує офіційний судовий текст із авторським коментарем, що

дозволяє зіставити радянську правову риторику з позицією обвинуваченого. У роботі це джерело використано для аналізу дискурсивних стратегій опору: як В. Чорновіл використовував судовий процес як трибуну для політичної декларації.

Важливу групу джерел становлять мемуарні та спогадові матеріали, які дозволяють реконструювати суб'єктивний вимір історичних подій та особистісні мотиви діяльності В. Чорновола. Зокрема, збірка «Доброокий: Спогади про Івана Світличного» [30] містить цінні свідчення про атмосферу дисидентського середовища 1960–1970-х рр., інтелектуальні зв'язки та моральні орієнтири учасників правозахисного руху. Ці матеріали, хоч і мають певну емоційну забарвленість, є незамінними для розуміння психологічного клімату епохи та механізмів формування опозиційної свідомості.

Окрему категорію складають інтерв'ю та усні свідчення, зафіксовані в пізніших публікаціях. Наприклад, розмова з Євгеном Сверстюком у збірнику «Бунт покоління» [47] надає важливі деталі про ідейну еволюцію шістдесятників, їхнє ставлення до радянської системи та стратегії ненасильницького спротиву. Такі джерела, попри ретроспективний характер, дозволяють простежити трансформацію поглядів учасників руху та оцінити їхню роль у процесі демократизації суспільства.

Документи офіційного походження становлять ще один важливий пласт джерельної бази. Збірка «Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення» [24] містить стенограми засідань, проекти документів, листування та інші матеріали, що відображають законодавчий процес кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Ці документи є першоджерелами для аналізу політичної діяльності В. Чорновола як народного депутата, одного із авторів та промоутерів Декларації про суверенітет.

Аналогічну функцію виконує двотомне видання «Здобуття незалежності України. 1991» [35], яке систематизує архівні матеріали, протоколи, звернення та інші документи, пов'язані з проголошенням незалежності. У роботі ці джерела використано для висвітлення ролі В. Чорновола у формуванні правових підстав української державності та його участі в ключових

політичних процесах перехідного періоду.

Значну цінність для дослідження мають збірники документів, підготовлені на основі архівних фондів. Зокрема, видання «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали» [21] містить унікальні матеріали спецслужб, протоколи допитів, листи політв'язнів, звіти партійних органів. Ці документи, попри певну тенденційність радянських офіційних джерел, дозволяють реконструювати механізми репресивної політики та стратегії опозиційного руху. У роботі вони використані для аналізу взаємодії В. Чорновола з державними інституціями та тактики його політичної боротьби.

До групи джерел особливого характеру належать публікації в періодичних виданнях та самвидаві. Стаття Я. Вільшенка «Жертви Московського терору в Україні 1970–1973 роки» [11], опублікована в еміграційному журналі «Визвольний шлях», надає свідчення про репресії проти української інтелігенції, що є важливим контекстом для розуміння діяльності В. Чорновола як правозахисника. Аналогічну функцію виконує публікація «Справа Василя Стуса. Вирок і коментар» [60] у тому ж виданні, яка містить документи судового процесу та реакцію дисидентського середовища.

Окрему увагу слід приділити праці Б. Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба» [62], яка є прикладом полемічної літератури радянського періоду. Хоча цей текст має виражену ідеологічну спрямованість, він дозволяє простежити дискурсивні стратегії офіційної пропаганди та механізми дискредитації інакодумців. У роботі це джерело використано для аналізу інформаційного протистояння між владою та опозицією.

Важливим джерелом є також монографія Р. Купчинського «Погром в Україні 1972–1979» [44], написана на основі документів та свідчень учасників подій. Ця праця, видана за кордоном, містить детальну хроніку репресій проти української інтелігенції, що дозволяє реконструювати обставини другого ув'язнення В. Чорновола та контекст політичного тиску на дисидентський рух.

До групи електронних джерел належать публікації на інтернет-ресурсах,

які містять як архівні матеріали, так і сучасні інтерпретації. Наприклад, виступ В. Литвина «За лаштунками XX з'їзду КПРС» [45] надає важливі деталі про внутрішньопартійні процеси, що впливали на політику щодо національних рухів. Стаття І. Мельника «Львівський парламент першого скликання» [46] та публікація Р. Титикала, І. Костіна, О. Бежевця про В. Чорновола [63] доповнюють джерельну базу сучасними оцінками та маловідомими фактами біографії досліджуваної особи.

Окрему категорію становлять праці, що поєднують ознаки джерела та історіографічного дослідження. Наприклад, книга І. Дзюби «Нецензурний Стус» [29] містить як особисті спогади автора, так і аналітичні матеріали про дисидентський рух. У роботі цей текст використано для реконструкції інтелектуального середовища, в якому формувався В. Чорновіл, та для аналізу його взаємодії з іншими діячами опозиції.

1.2 Історіографія питання.

У сучасній українській історичній науці проблематика діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола в період існування СРСР (1960-ті – 1991 рр.) посідає чільне місце серед досліджень, присвячених національно-визвольному руху, дисидентству та процесам державотворення. Аналіз наукової літератури дозволяє виокремити кілька тематичних блоків, які комплексно висвітлюють різні аспекти політичної біографії досліджуваної особи та суспільно-політичного контексту епохи.

Загальнотеоретичне та концептуальне підґрунтя для вивчення національно-визвольних процесів другої половини XX ст. заклали фундаментальні праці, що охоплюють широкі хронологічні рамки та аналізують трансформацію українського суспільства в умовах радянської системи. Зокрема, монографія В. Барана «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)» [6] надає системний огляд політичних, економічних та культурних процесів, що супроводжували формування опозиційних настроїв. Праця Я. Грицака «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–

XX ст.» [18] пропонує антропологічний підхід до розуміння національного руху, акцентуючи увагу на ролі інтелектуальної еліти. Фундаментальне дослідження А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» [53] залишається одним із найбільш повних узагальнень історії українського спротиву, де діяльність В. Чорновола розглядається в контексті загальнонаціональної боротьби за незалежність. Збірка «Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття» [14], підготовлена за редакцією І. Єзерської, систематизує матеріали про різні форми опору та їхніх провідних учасників.

Окрему групу становлять праці, присвячені безпосередньо політичній біографії В'ячеслава Чорновола. Монографія В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика» [25] та його ж науково-популярне видання «В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою» [26] пропонують комплексний аналіз еволюції поглядів досліджуваної особи, від правозахисника-шістдесятника до лідера національно-демократичного руху. Автор детально реконструює ключові етапи громадсько-політичної діяльності В. Чорновола, спираючись на архівні матеріали та особисті документи. Популяризаторські видання Б. Березицького [8] та М. Главацького [15] забезпечують доступне висвітлення біографії для широкого загалу, хоча й поступаються в глибині аналізу академічним студіям. Статті С. Давимуки [20], В. Даниленка та В. Деревінського [21], Л. Крупник [41], С. Кульчицького [42], опубліковані в збірниках «Чорноволівських читань» та наукових журналах, висвітлюють окремі аспекти діяльності В. Чорновола: львівський період, участь у суверенізації УРСР, роль у формуванні програмних засад Народного Руху України.

Дисидентський рух та феномен самвидаву становлять важливий контекст для розуміння раннього етапу діяльності В. Чорновола. Дослідження О. Бажана, зокрема статті про «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації [4], про спецоперацію КДБ «Блок» [5] та про роль Петра Шелеста в протестному русі [3], базуються на розсекречених архівних матеріалах спецслужб і

дозволяють реконструювати механізми репресивної політики та стратегії опозиції. Монографія Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [34] пропонує хронологічну систематизацію подій та аналіз ключових постатей руху. Праці Г. Касьянова «Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» [38] та «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» [39] досліджують соціологічні аспекти формування опозиційної свідомості. О. Обертас у монографії «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» [50] аналізує жанрові особливості та ідейний зміст самвидавських публікацій, серед яких чільне місце посідають праці В. Чорновола. Серія статей Я. Сека [55, 56, 57, 58, 59] присвячена окремим епізодам репресивної політики (арешти 1965 р.), ідейному дискурсу шістдесятників та конкретним акціям опору.

Політичне партієтворення та діяльність Народного Руху України в період перебудови висвітлені в працях, що аналізують інституціоналізацію опозиції. Монографії Г. Гончарука «Народний Рух України. Історія» [16] та «Національна ідея і Народний Рух України» [17] простежують ідеологічну еволюцію Руху та його роль у процесі суверенізації. Статті П. Гай-Нижника [12, 13] детально аналізують процеси утворення перших політичних партій в УРСР та позицію Руху щодо Союзного договору. Монографія Н. Кіндрачук «За Україну незалежну. Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.» [40] фокусується на завершальному етапі боротьби за незалежність. Довідкове видання «Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)» [64] надає систематизовану інформацію про політичні сили епохи.

Архівні публікації та збірники документів становлять важливе джерельне підґрунтя для історіографічного аналізу. Збірка «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали» [52], упорядкована В. М. Даниленком, містить унікальні матеріали спецслужб, листи політв'язнів, протоколи допитів. Енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні 1960–

1990» [54] систематизує біографічні та подієві дані про учасників визвольного руху. Монографія Ю. Данилюка та О. Бажана «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)» [23] поєднує архівні матеріали з аналітичним оглядом.

Контекстуальне розуміння радянської тоталітарної системи та механізмів контролю над суспільством забезпечують праці, присвячені ідеології та репресивним практикам. Стаття В. Барана «Цензура в системі тоталітаризму» [7] розкриває інструменти інформаційного контролю. Монографія С. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» [43] пропонує критичний аналіз комуністичної ідеології. Праця Ф. Фюре «Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у XX столітті» [65] надає порівняльну перспективу для розуміння природи тоталітарних режимів. Збірник матеріалів круглого столу «Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки» [66] та дослідження А. Камінського «На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні» [37] висвітлюють трансформаційні процеси кінця 1980-х рр.

Окремі події репресивної політики та конкретні справи дисидентів аналізуються в публікаціях, що ґрунтуються на архівних розвідках. Стаття М. Гриціва «Арештована коляда, або погром 12 січня 1972-го» [19] та монографія Р. Купчинського «Погром в Україні 1972–1979» [44] реконструюють хвилю репресій проти української інтелігенції. Стаття Ю. Шаповала «Справа Івана Дзюби» [75] детально аналізує один із найрезонансніших політичних процесів. Публікації в збірниках «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [3, 4, 5, 75] забезпечують доступ до документів спецслужб.

Довідково-енциклопедичні видання забезпечують термінологічну та фактографічну базу дослідження. «Енциклопедія історії України» [27] та «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» [36] надають визначення ключових понять. Збірка «Ми вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком» [47] та праці Ю. Зайцева [32, 33] містять цінні мемуарні свідчення про атмосферу дисидентського середовища.

Окрему увагу слід приділити працям, що аналізують діяльність В. Чорновола через призму державотворчих процесів. Дослідження В. Даниленка «Політичний нагляд за діяльністю В. Чорновола в роки "перебудови"» [22] та його спільна праця з В. Деревінським «Державницька діяльність В. Чорновола (1990–1999 рр.)» [21] висвітлюють трансформацію політичної стратегії досліджуваної особи в умовах розпаду радянської системи. Стаття І. Мельника «Львівський парламент першого скликання» [46] та публікація Р. Титикала, І. Костіна, О. Бежевця [63] доповнюють джерельну базу сучасними оцінками та маловідомими фактами біографії.

Зарубіжна історіографія також зробила вагомий внесок у розвиток проблематики. Праці західних славістів та політологів, хоч і менш репрезентовані в українському науковому просторі, пропонують порівняльні підходи до аналізу дисидентських рухів у країнах соціалістичного табору. Особливу цінність мають дослідження, що розглядають український національний рух у контексті загальноєвропейських процесів демократизації та розпаду імперських утворень.

Таким чином, історіографія діяльності В. М. Чорновола в період існування СРСР є репрезентативною та різноманітною за методологічними підходами. Поєднання загальнотеоретичних праць, біографічних студій, архівних публікацій та довідкових видань дозволяє здійснити комплексний аналіз політичної еволюції досліджуваної особи в контексті суспільно-політичних процесів другої половини ХХ ст. Водночас залишаються дискусійними окремі аспекти, зокрема оцінка стратегічних рішень В. Чорновола в період перебудови, його взаємодії з іншими лідерами національного руху та впливу на формування незалежної української державності, що визначає перспективи подальших наукових розвідок. Саме заповнення цих прогалів та комплексне висвітлення державотворчої діяльності В. Чорновола в радянський період становить наукову новизну та практичну значимість даного дослідження.

РОЗДІЛ 2. В. ЧОРНОВІЛ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСТВА

2.1 В. Чорновіл у середовищі українського шістдесятництва

Після смерті у 1953 році Й. Сталіна у Радянському Союзі починається процес лібералізації усього суспільного життя. Важливою подією в процесі десталінізації став XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов у своїй доповіді викрив культ особи Сталіна. Обставини підготовки доповіді, її поширення та публікації досі залишаються не до кінця з'ясованими. Та попри все це, вона є однією з найвизначніших промов XX ст., і, на думку видатного французького історика Франсуа Фюре, «найважливішим текстом поміж усіх, що з'являлися впродовж століття» для історика комуністичної ідеї [65, с. 708].

Вплив доповіді М. Хрущова на процеси як в середині СРСР, так і на міжнародній арені можна порівняти з відомим «ефектом метелика», коли незначна подія в межах системи може мати непередбачувані ефекти в іншому місці, або й, навіть, у інший час. Свідченням цього стали короткотермінові міжнародні наслідки – події в Угорщині і політична криза в Польщі в жовтні 1956 р. показали, що КПРС може як завгодно обмежувати дискусію навколо культу особи сухими резолюціями, але за межами СРСР на них не зважатимуть. Доповідь М. Хрущова почала жити своїм життям, безвідносно до намірів та інтересів його автора [59, с. 113].

XX з'їзд сформував нові реалії в СРСР, хоча, всі процеси – десталінізація, реабілітація, репатріація, реформи правоохоронної сфери, виявилися половинчастими й не закінченими, і тому навряд чи доречно говорити про лібералізацію як таку. А власне самі ідеї доповіді М. Хрущова не до кінця засвоїлися суспільством, ні тоді, ні набагато пізніше. Ті, кого було прийнято називати «широкими народними масами» й «трудящими», виявилися не готовими до критики «культу особи». Як доречно зауважив Ф. Фюре, особлива сила впливу «секретної доповіді» на свідомість людей пов'язувалася з тим, що в неї не було опонентів [65, с. 709]. Тогочасна

політична культура в СРСР не дозволяла виступити проти генеральної лінії партії, і це, з одного боку, створило ілюзію загального схвалення, а з іншого, обезсилювало потенціал для очищення суспільства. Таке роздвоєння і можливість реакції, врешті-решт, стало передумовою повернення до неосталінізму в роки правління Л. Брежнєва.

У російському науковому і публіцистичному дискурсі, XX з'їзд став ключовим елементом для становлення опозиційного руху в СРСР та виникнення горбачовської перебудови, що простежується на кількох рівнях. По-перше, реабілітація жертв політичних репресій та повернення на волю сотень тисяч людей, посприяло, за словами А. Ахматової, зустрічі двох Росій – тої, яка сиділа, і тої, яка саджала. По-друге, остаточно зупинилися масові репресії, і, по-третє, з'явилося покоління шістдесятників [74].

Українські історики також підкреслюють на епохальність доповіді, так, на думку Юрія Шаповала, вона «надала поштовх роздумам не лише про недоліки «культу особи», але й всієї комуністичної системи») [45]. Історик Володимир Литвин, вважає, що XX з'їзд остаточно оформив зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР після смерті Й. Сталіна, і закріпив політичний курс, спрямований на розвиток шляхом реформ [66, с. 39]. Проте, переважаючим варто назвати розгляд з'їзду під кутом зору кризи радянського ладу. Типовою є думка Віктора Даниленка, висловлена на круглому столі 2006 р.: «Доповідь Хрущова, XX з'їзд поклали початок глибокій кризі радянської системи як штучного утворення і поступового дрейфу її до свого краху» [43, с. 186]. Виразником цієї кризи і стала поява опозиції. «Відлига», на думку Станіслава Кульчицького, Георгія Касьянова, Володимира Барана, сприяла появі покоління шістдесятників.

Важливе значення XX з'їзд мав для розмежування в середовищі інтелігенції. Традиційно в керівництві наукових установ і творчих союзів переважали сталіністи. Однак, значна частина інтелігенції сприйняла курс партії на подолання наслідків культу особи Й. Сталіна як на початок соціалістичного оновлення. Віра у можливість очищення «ленінського ідеалу

соціалізму» від сталінських викривлень об'єднала покоління шістдесятників [68, с. 59].

Колективна пам'ять українських шістдесятників не фокусується на XX з'їзді як колективному досвіді. Маємо справу радше з індивідуальними прозріннями, як події, що дозволила критично мислячим молодим людям переглянути світоглядні засади власного життя.

XX з'їзд, на думку В. Чорновола, був «визначним моментом нашої історії» [68, с. 59]. Він згадував: «Коли зачитували цей закритий лист, де появилася якась малесенька частиночка правди про ті страхіння сталінського часу, про ту сваволю страшну, про ті страшні репресії, в актовій залі Київського університету якби муха пролетіла, то було б чути, як її крила дзижчать – наскільки це все нас приголомшило» [68, с. 31]. Або інше зізнання В. Чорновола, збережене Л. Танюком: «Справжнім переворотом для мене став XX з'їзд і викриття культу особи... Очевидно, це був останній удар, після чого я почав радикально переглядати свої погляди, усе, чого мене вчили. Ось тоді, мабуть, я й почався як дисидент» [68, с. 59].

Зміни після смерті Сталіна і XX з'їзду мало змінили радянську дійсність, але створили умови для появи шістдесятників. Показовим в цьому є спогад В. Чорновола: «І ми десь звідти починалися. Я не хочу сказати від партійних з'їздів, просто починалися від тієї дійсності, яка постала» [38, с. 15].

Важливо зазначити, що не «шістдесятники» створили атмосферу «відлиги», вони скористалися нею для власного утвердження в радянському суспільстві. Аналогічно в Україні, не «шістдесятники», яких ще не було, а частина української інтелігенції старшого покоління стала основним споживачем хрущовської доповіді. Сам процес десталінізації суспільного життя в Україні розвивався дуже мляво, через вичікувальну позицію місцевого партійного керівництва на чолі з О. Кириченком. Лише влітку 1956 р. в пресі з'явилися викривальні статті в дусі рішень XX з'їзду [56, с. 102].

Партія прагнула «модернізувати відносини з суспільством» через

відмову від сталінської моделі, й орієнтувалася при цьому на молоде покоління [48, с. 51]. У новій лінії партії молодь побачила щире стремління до змін, а тому, зі свого боку, старалася включитися в суспільну дискусію. Натомість, старше покоління ні морально, ні психологічного не готове було вести розмову з партією на рівних. Однак, саме воно дало молоді сигнал до дій та в міру сил підтримувало її починання.

Вийшовши з вузівських «курилок» на «Маяковку», молоде покоління вже 1957–1958 рр. заявляє про себе в мистецьких колах Москви. Проте, до України нова хвиля приходить лише в 1960 р., з появою київського Клубу творчої молоді. Наступні роки українського шістдесятництва позначені активною культурницькою роботою – вивченням спадщини попередників, пошуками власного стилю та теми в поезії, прозі, художньому мистецтві, театрі, музиці тощо. Вже в цьому був помітний молодіжний протест проти системи обмежень у творчості й житті, проти права партії втручатися в усі сфери діяльності, проти «соцреалізму» в мистецтві, проти свавілля й обмежень, заборон і покарань. Шістдесятники стали тими, хто першими вітали зміни в руслі десталінізації – демократизацію в партійному та суспільному житті, звернення до законності в правоохоронній сфері, дозвіл на свободу в творчості тощо.

У суспільно-політичному житті України 1960-70-х рр., шістдесятники являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму, складали ядро Дисидентського руху (Руху опору). Українські шістдесятники своїми творами й активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці, виступали проти русифікації й національного поневолення та за розширення свободи художньої творчості, за оновлення і демократизацію суспільства.

Провідними фігурами і натхненниками руху шістдесятників стали молоді поети Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна

Костенко, Ірина Стасів, Ігор Калинець, художники Алла Горська, Людмила Семикіна, Панас Заливаха, Галина Севрук, Стефанія Шабатура та ін. Вони відродили майже задушену в сталінські часи українську культуру, внесли в неї щирість, відсутню в офіційних виробках, і художній смак. При несхожості дарувань шістдесятників їх об'єднувало живе національне і громадянське почуття.

У 1960-х роках з'явилася група талановитих і сміливих публіцистів-літературознавців, істориків - Іван Дзюба, Іван Світличний, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Євген Сверстюк, Василь Стус, Михайло Брайчевський. Місцями зустрічей шістдесятників стали майстерні художників, які працювали в національній манері (скульптор Іван Гончар, Алла Горська та ін.), музеї, квартири знавців українського народного мистецтва .

Формування світогляду шістдесятників відбулося під впливом гуманістичних культури Заходу, ознайомлення з якою сприяло все більшому зацікавленню власною культурою кінця XIX – початку XX ст., історією та традиціями українського народу, зокрема «Розстріляного відродження».

Надбання гуманістичної західної культури не стали зразком для повторення форми. Ближче знайомство з ними сприяло підвищенню статусу загальногуманістичних цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, посіяло відразу до «соціалістичного реалізму». Закономірним наслідком подібних зрушень було відродження інтересу до власної культури, і багатств. З'явилася потреба знайти своє місце не поруч із культурою «старшого брата», а в контексті всіх світових культур, передусім західної. На цьому суспільно.політичному, культурному, інтелектуальному фоні відбувалося формування творчого і громадського обличчя шістдесятників. Розширення простору свободи навіть у рамках офіційної ідеології дало Могутній поштовх подальшому поступу прагненню розширювати рамки цієї свободи.

Саме на цей час припадає закінчення студентського життя В.

Чорновола, яке багато в чому позначилось на формуванні світогляду. У 1960 року закінчивши університет з відзнакою він поступово починає реалізовуватися як журналіст – пише статті.

Наступні три роки (1960–1963 рр.) стали у житті В. Чорновола активним етапом його діяльності, спершу у якості редактора на Львівській телевізійній студії. У цей час у своїй літературній діяльності він велику увагу приділяв творчості відомих українських діячів: Т. Шевченка, Б. Грінченка та ін. У травні 1963 р. В. Чорновіл переїжджає до Києва для пошуку нових джерел, які стосуються його наукової роботи. До вересня 1964 р. він, проживаючи у Вишгороді, працює літературним працівником газети «Комсомолець» на Київській ГЕС. Тоді ж В. Чорновіл склав кандидатський мінімум, хоча до навчання в аспірантурі не був допущений, через політичні переконання. У 1965 р. він влаштовується працювати в місті Києві у газету «Молода гвардія», з часом завідує відділом цього ж видання [55, с. 57-58].

Чорновіл, як молодий публіцист, не приховував у редакції своїх поглядів. У своїх статтях він показував особливості неповторної і самобутньої української культури, привертая увагу читацької аудиторії не лише до спадщини Т. Шевченка, І. Франка та Лесі Українки, а й до менш знаних постатей української культури і донедавна заборонених. Публікував статті та вірші переслідуваних шістдесятників, що вже не могли побачити світ в інших газетах. Саме В'ячеслав Чорновіл уперше надрукував поезії Івана Драча «Крила», «Матері від блудного сина», «Протуберанці сонця». На шпальтах газет з його подачі були надруковані твори Миколи Вінграновського, Василя Стуса. Така позиція молодого журналіста призвела до появи службових неприємностей на весні 1965 року. За вказівкою КДБ В'ячеслава Чорновола було звільнено з посади завідувача відділу і переведено в штат роз'їзних кореспондентів.

Вже влітку 1965 р. в середовищі української інтелігенції йшла мова щодо можливого тиску з боку влади, однак, мало хто передбачав, в якій жорсткій і цинічній формі вони будуть здійснюватися.

Оперативно, впродовж 24 серпня – 1 вересня 1965 р. у Києві, Львові, Івано-Франківську та інших містах було проведено арешти [68, с. 367]. Затримуючи людей, влада заздалегідь попіклувалася про можливі випадки громадського невдоволення, проводячи арешти за межами міст проживання. Так М. Гориня затримали в Красному, тернополянина І. Герету – Одесі, а Я. Геврича, М. Озерного та І. Світличного при поверненні з відпочинку. Арешти проводилися цілеспрямовано під конкретну молодіжну аудиторію. Не випадково, просопографічний портрет арештованих, створений В. Чорноволом, лише в поодиноких випадках не співпадав: «Засуджений Н. на день арешту мав 28–30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови і культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [38, с. 62].

У науковій літературі називаються кілька причин організації репресій. Підбір імен визначався за принципом добитися від людей «покаяння», і, таким чином, дискредитувати інтелігентський рух. Так, на думку Г. Касьянова метою «першого покосу», було «викорінення інакомислення як суспільного явища» [32, с. 81]. Метою арештів, вважає Ю. Зайцев, була ліквідація не лише організованого опору режимові, а й індивідуального спротиву, що виявлявся у захисті національної духовності, історії, культури [50, с. 118]. Показовим було те, що під час попереднього слідства більшість заарештованих зізнавалося в інкримінованих злочинах.

Згідно іншої версії, головною метою влади був розгром мережі самвидаву. У 1965 р. за підсумками операцій було викрито осередки його виготовлення й поширення в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкованих

машинок та встановлено близько 80 осіб причетних до нього [14, с. 232]. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що під час слідства тема самвидаву була визначального при встановленні «винуватості» арештованих.

Майже одностайною є думка про «замовний» характер арештів, «московським» куратором яких вважають секретаря ЦК КПРС з ідеології Михайла Суслова [55, с. 62]. Причиною цього стала зміна політичного курсу в СРСР після зміщення з посади М. Хрущова. В травні 1965 р., під час святкування двадцятиріччя перемоги у Великій вітчизняній війні, вперше за багато часу було позитивно сказано про роль Й. Сталіна. Цим самим фактично розпочався серйозний наступ неосталіністів у Політбюро з прицілом на черговий XXIII з'їзд КПРС, який мав відбутися наприкінці березня 1966 р. Таким чином, «зачистка» в середовищі інтелігенції мала унеможливити протест проти реставрації «сталінського минулого». Оскільки саме в молодіжному інтелігентському середовищі критика «культу особи» була найпоширенішою. Крім того, у 1965 р. в цьому середовищі функціонував хоча й не достатньо ефективний, але не підконтрольний владі засіб поширення інформації – самвидав, який, в ідеологічних дискусіях, міг бути спрямований проти «генеральної лінії» [34, с. 87].

Розпочинаючи наступ на ідеологічному фронті, Москва враховувала й сильні позиції першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Призначення головою ради міністрів УРСР Володимира Щербицького та арешти на території республіки були точковими ударами по ньому і його статусу. Розуміючи це, П. Шелест стримував репресивні дії апарату. Підтвердження цього ми знаходимо в одному з спогадів, зокрема І. Гель відзначав: «Перед судом ще була зустріч з генерал-полковником Нікітченком, який тоді був головою КДБ України. Я думаю, що за дорученням Шелеста він намагався нас, так би мовити, оборонити. Це йому не вдалося, але завдяки йому й Шелесту ми отримали невеликий термін» [34, с. 90].

На користь цієї версії свідчить і те, що у Києві, який знаходився під

особистим контролем П. Шелеста, лідери молодіжного інтелігентського руху, за винятком І. Світличного, залишилися на волі. Саме через це, київська інтелігенція спромоглася на організований опір (акція 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна», кампанія «підписантів», публікації розлогих памфлетів типу «Інтернаціоналізм чи русифікація?», виїзд на «львівський процес» тощо).

В цей же час, у Львові під контролем місцевого секретаря обкому з ідеології Валентина Маланчука заарештували лідерів, а методи слідства й суду досягли крайніх форм.

Арешти, які відбулися в другій половині серпня, на початку вересня 1965 р. стали передумовою подій, які відбулися 4 вересня у кінотеатрі «Україна». Ця акція увійшла в історію українського національного руху не просто як вияв громадянської позиції, а як початок руху опору шістдесятників. За задумом і змістом виступ І. Дзюби мав інформативний характер. Однак, В. Чорновіл та В. Стус, які закликали присутніх вставанням відреагувати на сваволю влади, надали йому форми протесту.

На прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року після самого Параджанова виступив Іван Дзюба. Він повідомив присутнім, що в Україні відбулися численні арешти, і назвав імена арештованих. «Я ж пам'ятаю, як усе це обговорювалось», – згадує Михайлина Коцюбинська. – «Обговорювалися кандидатури: хто зробить, хто виступить. Я навіть пам'ятаю, що на якійсь відчайдушній хвилі, оскільки Іван [Світличний] сидів, то навіть я пропонувала себе, що я скажу. Але мене відкинули, тому що я була сама з малою дитиною. І моя кандидатура відразу відпала. І взагалі, це було не найкраще. Вирішили, що говоритиме Дзюба, він був найкращий оратор і мав уже якусь підготовку». Хтось увімкнув пожежну сирену, щоб заглушити промову Дзюби. В'ячеслав Чорновіл встав й вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!» Заклик до протесту підтримав Василь Стус. Частина присутніх – більше ста чоловік – підвелася з місць. «Це сталося якоюсь мірою спонтанно, відрухово – і заклик, і те, що встали» [29, с. 245].

Проте тоді сміливців виявилось не багато, про що І. Дзюба із сумом відзначав, що акція не вийшла за межі середовища, й не отримала очікуваного резонансу, «як камінь в болото» [57, с. 72]. Не випадково, до кінця 1980-х рр. про події 4 вересня майже не згадували. Виступ у кінотеатрі «Україна» тривалий час був на маргінесах пам'яті. Лише наприкінці 1980-х рр., з огляду на нове розгортання українського національного руху, відбулася його рецепція, повернення в пам'ять покоління та історію шістдесятництва. Формуючи національний канон тяглості визвольних змагань, існувала практична потреба показати шістдесятництво початком боротьби за незалежність на зламі 1980–1990-х рр. Саме тоді, події 4 вересня почали виводитися з контексту серпня – вересня 1965 р., й оцінювалися з перспективи боротьби покоління шістдесятників [72, с. 375].

Про 4 вересня 1965 р. В. Чорновіл чи не вперше публічно заговорив 15 липня 1988 р. на зустрічі членів УГС з журналістами: «Тоді із Дзюбою і Стусом ми в кінотеатрі «Україна» на обговоренні «Тіней забутих предків» Параджанова сказали про масові арешти. Дзюба повідомив, а я піднімав людей на ноги в знак протесту проти того, що терор і репресії почалися. А Стус попереджав, що почнеться з українців, як прийдуть сталінські часи, це дійде до євреїв, росіян, до інших» [73, с. 495].

Це був відкритий імпровізований політичний протест. У відповідь на нього Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь», В'ячеслава Чорновола звільнили з роботи у газеті «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з аспірантури в Інституті літератури АН УРСР.

15 вересня 1965 р. В. Чорновіл відправив відкритого листа до ЦК ВЛКСМУ й ЦК КПУ з протестом проти репресій. Він став свідченням того, що новій генерації вже набридло постійно бути у страху і вони не відступатимуть перед ним. І тут він висловився, що не зійде із засад протесту, докорінно проти намагань влади нав'язати невинним людям участь в антирадянській організації, і це було яскраво продемонстровано 4 вересня 1965 року на презентації фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у

київському кінотеатрі «Україна». За висловлений протест В'ячеслава звільнили з роботи в редакції газети «Молода гвардія» і не зарахували до аспірантури Київського педагогічного інституту, куди він пройшов за конкурсом.

Тридцятого вересня 1965 р. в помешканні В'ячеслава Чорновола у Вишгороді біля Києва зробили обшук. Підставою для обшуку стала підозра, що він «займається розмноженням документів, які містять наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад», що поширювалися у Львові [68, с. 167]. Під час дев'ятигодинного пошуку співробітникам КДБ «розмножених» В. Чорноволом «документів антирадянського змісту» було знайдено 190 так званих антирадянських документів, переважну більшість з яких становили книжки та періодичні видання, в основному з історії, етнографії, мистецтва, історії літератури, а також художні твори письменників різних течій і світогляду, зібрані ним упродовж десяти років для власної літератури та наукової діяльності [26, с. 72]. Підпали ці видання під це визначення лише через те, що були написані та опубліковані українською мовою тощо. За таким принципом «антирадянськими» стали твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Б. Грінченка, Н. Кобринської, В. Антоновича та інших, а також навіть видання Комуністичної партії Західної України [68, с. 176-188]. Однак, не маючи підстав для арешту, Чорновола відпустили, а з наступного дня розпочалися допити. Щоб убезпечити себе від арештів, В'ячеслав побоюючись виніс зі свого помешкання багато матеріалів, документів, які були надруковані самвидавом, а також його власні праці.

Також активно діяв В'ячеслав Чорновіл щодо захисту арештованих в кінотеатрі «Україна»: він сам співавтором листа-протесту представників української інтелігенції до ЦК КПУ та ЦК КПРС, також написав клопотання про недопустимість замовчування інформації щодо судових процесів та про порушення законодавства щодо них. Під цим клопотанням підписалося 78 представників української культури та науки, що стало великим резонансом

для П.Шелеста та працівників УРСР. Як наслідок, до представників влади почали надходили листи й від інших відомих діячів. І саме завдяки листам, зверненням, протестам інтелігенції, мітингам публікаціям у пресі представників української діаспори влада пішла на певні поступки. Без суду було звільнено кількох заарештованих (М. Косіва, Г.Садовську, І.Світличного та ін.), а Чорноволу повернули більшість вилучених у нього книжок і паперів.

Незважаючи на переслідування з боку влади. В'ячеслав Чорновіл і надалі брав активну участь в організаційній діяльності руху супротиву. Разом із Іваном Світличним створив фонд допомоги ув'язненим. Допомагав складати петиції протесту, намагався у Вишгороді створити підпільну друкарню. Допоміг І.Дзюбі в підготовці книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надавши йому матеріали про економічне становище України [26, с. 78].

Перша кримінальна справа Чорновола на початку 1966-го пов'язана з відмовою давати свідчення на закритому судовому процесі над братами Б. і М. Горинями, М. Зваричевською та М. Осадчим. Суд виніс окрему ухвалу про притягнення В'ячеслава Чорновола до відповідальності за відмову свідчити. 8 липня 1966-го його засудили на три місяці виправних робіт за місцем роботи з відрахуванням 20% заробітку на користь держави. За свою невтомну діяльність в КДБ йому дають псевдонім – «Неугомонний» [63].

Саме у виступі проти арештів і переслідувань у 1965 р. відкрилася нова особливість шістдесятництва. Культурницький молодіжний рух, який тяжів до суспільних проблем, після «першого покосу» почав зміщуватися в бік правозахисту. Не без сприяння влади, шістдесятники отримали нову ідею. Не маючи можливості перерости у політичний рух, шістдесятники почали реалізовуватися у правозахисті. Таким чином відмежувавши шістдесятників від суспільно-політичних процесів у СРСР, влада тим самим перевела їх опір у іншу площину, яка до цього вважалася другорядною. Але разом з цим, з позиції влади, «загнані» у безвихідь інакодумці, борючись за своє життя,

надали периферійній темі значущості.

2.2 В. Чорновіл: від шістдесятництва до дисидентства

Бажання влади залякати інтелігенцію, створивши атмосферу підозр і недовіри не вдалося. На відміну від покоління «розстріляного відродження», шістдесятники виявилися згуртованішими. На думку Є. Сверстюка, влада виявилася не готовою до того, що у відповідь на арешти, кожен із тих, хто залишався на волі, демонстративно солідаризуватиметься із ув'язненими, люди навпаки були готові ризикувати власною головою [47, с. 79-80].

Напевно основною причиною, чому інтелігенція зважилася на протест було побоювання відродження сталінізму. На середину 1960-х рр. частина чільних лідерів шістдесятників, таких як І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, були прихильниками, за висловом І. Дзюби, «істинного» демократичного соціалізму. Щодо В. Чорновола, то він ще на той час не втратив соціалістичних ілюзій, оскільки в листі до друзів у квітні 1968 р. зазначав, що продовжує перебувати на позиціях соціалізму. «Але соціалізму не того, – уточнив він, – що намагається регламентувати не лише діла, а й мислення індивіда. Я не уявляю собі справжнього соціалізму за гарантованих демократичних свобод, без найширшого політичного й економічного самоврядування всіх клітин державного організму, аж до найменших включно...» [70, с. 101-102]. Проте абсолютним руйнуванням таких ідей стало придушення «Празької весни» 1968 р., що для багатьох шістдесятників стало останньою крапкою в еволюції поглядів.

Найпомітніше атмосфера змін, новизни відчувалась у духовному житті. Воно стало динамічнішим, розкутішим, менш регламентованим. Хоча й в обмежених масштабах, розширювалися контакти із західною культурою. Все це справляло величезний вплив на інтелігенцію [38, с. 13-14]. А відповідно всі ці позитивні зрушення сприяли появі нового покоління цієї інтелігенції – шістдесятництва, соціальна активність якого припала на кінець 1950-х початок 1960-х років. Звичайно, що в даному випадку мова йде про

узагальнений образ шістдесятників. За роки сталінізму інтелігенція як така зникла. Існував «прошарок» як соціологічна категорія. Однак саме поняття «інтелігенція» і соціокультурна структура, яка стоїть за ним, має для Східної Європи, слов'янської цивілізації унікальний, неповторний зміст. Це не просто соціальна група, а швидше феномен культури, суспільного життя. Інтелігенція традиційно мала високий елітарний статус і займала важливу соціальну нішу, яка не обмежувалася науковою чи художньою діяльністю.

Відносини між владою та інтелігенцією в усі часи були складними. А вже «владоцентричність» радянської історії апріорі передбачала підлеглий статус інтелігенції. Проте, остання увесь час намагалася довести свою першість щодо влади, апелюючи, насамперед, до своїх моральних та індивідуальних переваг. Навіть свідомо погоджуючись на співпрацю, інтелігенція традиційно тримала в кишені відомий символ мовчазного протесту. Амбівалентний характер вітчизняної інтелігенції проявлявся, на думку Г. Касьянова, в зразках «подвижницького служіння народу і не менш вражаючих зразках конформізму і пристосовництва», коли вона була з одного боку джерелом цікавих і конструктивних суспільно-політичних ідей, з іншого – середовищем виникнення політичного екстремізму і реакції [39, с. 3].

Шістдесятники перебрали на себе місію інтелігенції. Вони стали тою «творчою меншістю», до якої «підтягується» суспільна «пасивна більшість» [36, с. 160]. Шістдесятники десь підсвідомо, але увійшли в традицію критики «своїх», намагаючись стати «дзеркалом» для влади, розуміючи, що лише спільними стараннями можна надати державі й суспільству поштовх для розвитку.

Як не парадоксально, але позиція влади по відношенню до частини шістдесятників мала характер діалогу. Влада не просто намагалася будь-що заткнути рота, ліквідувати інакомислення, але й дати обґрунтовану ідеологічну відповідь. Не випадково, сама полеміка мала суспільний резонанс. Це можна простежити за публічними кампаніями з приводу «Інтернаціоналізму чи русифікації?», «Собору» О. Гончара, які розгорталися

в пресі, полеміками на засіданнях творчих спілок тощо. Інша справа, що сам діалог ніколи не відзначався рівністю, влада розмовляла з позиції «господаря», тоді як молодь з цим категорично не погоджувалася. При цьому й суспільство було ознайомлене переважно з аргументами однієї, лише провладної сторони, поширюваними через мережу «агітпропу», тоді як свідчення іншої можна було знайти в мережі самвидаву.

Спектр проблем піднятих українськими шістдесятниками був набагато вужчим аніж у їхніх московських ровесників. Ключовим із самого початку стало національне питання. Саме навколо нього існувала суспільна дискусія. До її проявів можна віднести заходи офіційного та неофіційного характеру, де піднімалися питання становища української мови, історії та культури, матеріали друкованих видань, численні звернення громадськості до влади з приводу окремих поодиноких чи системних випадків національної дискримінації або упередженості тощо. Саме там прозвучали всі ті думки й ідеї, які отримали своє оформлення в публіцистиці самвидаву. Можна стверджувати, що публіцистика стала, до певної міри вимушеним, по суті, вторинним жанром.

Публіцистичні твори українських шістдесятників, які відображають стартові позиції були написані в час існування своєрідного діалогу між владою і суспільством, що відбувався між XX з'їздом КПРС у 1956 р. та придушенням «Празької весни» 1968 р. Остання подія, не має прямого відношення до радянської історії, але стала своєрідним індикатором, для тогочасної молоді і свідчила про повернення до консервативного неосталінського курсу. Самвидавні твори після 1968 р. («Програма укомуністів», «Право жити») характеризуються значно радикальнішою тональністю по відношенню до влади. Відкидання радянського досвіду, що має місце в них, свідчить про пошуки альтернативних моделей. Тобто, компромісний характер перших творів, де влада розглядається в якості партнера, переходить в площину конфронтації, де влада набуває ознак ворожого інституту.

Звільнення з роботи прискорило працю над документальним дослідженням «Правосуддя чи рецидиви терору?». Протягом перших місяців 1966 р. В. Чорновіл уклав цей збірник і офіційно надіслав з листами першому секретареві КПУ П. Шелесту, прокуророві УРСР, голові КДБ УРСР. Проте, не отримавши відповіді, Чорновіл надсилає додаткову працю й секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву, О. Гончару та І. Гончару. За твердженням авторів книжки «Опозиція в Україні», В'ячеслав Чорновіл надіслав ще листи письменникам А. Малишку та М. Стельмаху [23, с. 64]. Цікавою і показовою в цьому є звернення В. Чорновола до П. Шелеста в супровідному листі до праці «Правосуддя чи рецидиви терору?»: «Звертаюся до Вас не як рядовий журналіст до першого секретаря ЦК КПУ. Звертаюся до Вас як радянський громадянин до радянського громадянина, як українець – до українця». Ця публіцистика є цікавою саме в контексті діалогу між владою і суспільством. По-перше, звертає на себе увагу постановка проблеми: відмова від відносин типу «правитель – підданий» на користь зафіксованого в конституції «держава – громадянин».

На основі зіставлення відповідних статей Конституції СРСР та Кримінального кодексу, В. Чорновіл прийшов до висновку про наявність невідповідностей, які дуже часто використовується як засіб тиску на непокірних громадян: «Однак, дуже популярна нині 62 стаття – позаконституційна. Верховна Рада УРСР повинна або анулювати її, або ж конкретизувати. У теперішньому варіанті ця стаття повністю перекреслює свободи, що їх гарантує громадянам Конституція СРСР. Коли хтось критикує сьогоденішню національну політику за відхід від ленінських норм, то навіть помиляючись, має на це повне право за Конституцією СРСР. Але за Кримінальним Кодексом УРСР цю людину можуть заслати в табори суворого режиму, витлумачивши критику як пропаганду, проваджену з метою підризу чи ослаблення радянської влади» [68, с. 83].

На думку автора, подібні розходження між юридичними положеннями і судовою практикою не виключення, а мають місце як під час попереднього

слідства, що виливається у фабрикацію злочину, так і при порушенні процесуальних норм, особливо під час закритих судів. За наявності упередженого звинувачення та неефективної адвокатури, це приводить до появи безглузвих звинувачень, що виливаються у жорстокі вирoki. Висновки, до яких приходить В. Чорновіл, не йдуть далі критики наявного стану речей, вони не революційні, не закликають до зміни державного ладу, не заперечують комуністичний поступ суспільства. Вони лояльні до ідеї, але не до практики радянського укладу життя. В даному випадку В. Чорновіл апелював до прав окремо взятої особи, які нещадно потуралися під гаслами руху суспільства до комунізму, заперечував макіавеллівський принцип виправдання засобів метою, адже «засобами терору, придушення в людях громадянських імпульсів найсправедливішого суспільства не побудуєш» [68, с. 150].

Як зауважує автор, подібна державна політика, яка маскувалася під боротьбу з буржуазним націоналізмом була ні чим іншим, як спробою «замінити чесне мислення й мужнє шукання шляхів до справедливості» [68, с. 154] стандартною формулою. Такий новий поворот до сталінських методів, В. Чорновіл називає історично безвідповідальним, безперспективним і шкідливим, адже передбачає не розв'язок глибинних протиріч радянського суспільства, закладених, зокрема, у невирішеності національного питання, а вирішення конкретних локальних завдань. Не випадково, що саме таку політику «експериментів із підрубанням коріння, експериментів із заглушуванням і залякуванням» автор інкримінує як антирадянську, повертаючи, таким чином, вістря списа в сторону тих, хто його спрямував на українську інтелігенцію [68, с. 154]

«Правосуддя чи рецидиви терору?» був не просто критикою тоталітарних методів у системі радянського правосуддя. Це ще й авторська солідаризація з життєвою позицією ув'язнених, спрямованої на нонконформізм, свободу самовираження, врешті, право бути Людиною.

Проте таке влада ніяк не відреагувала на надіслану працю. Це в свою

чергу призвело до того, що маючи творчу свободу Чорновіл уклав новий збірник «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)». Пишучи цей твір, В. Чорновіл мав на меті донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об'єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей, що насправді були не абстрактними «буржуазними націоналістами», а переважно талановитими й обдарованими представниками української інтелігенції. А ще він прагнув зупинити масове залякування української інтелігенції владою, заявивши їй представникам, що в Україні є протест проти політики репресій, тому в цей історичний період радянська влада матиме справу не лише з мовчазними свідками сваволі, а й із тими, кому істина дорожча за власну голову [68, с. 166].

В. Чорновіл стверджував, що, незважаючи на закритість слідства й судових процесів, було виявлено значну кількість фактів, що свідчили про грубе порушення букви й духу радянських законів. Тож своїми книгами він прагнув звернути увагу громадськості та влади на небезпеку повторення терору 1930-х рр., адже попередня історія свідчила, що беззаконня та сваволя, допущені як «експеримент», невдовзі переросли у системну діяльність карних структур. Крім того, багатьом працівникам КДБ було не звикати до старих перевірених методів терору. Звертаючись до влади, В. Чорновіл писав, що хоче вірити, що серія арештів і закритих судів, які відбулися в 1965-1966 рр. в Україні, була лише лиховісним «провалом» в історію, спричиненим невизначеністю партійної лінії після зміни лідерів компартії та держави, а не початком нового курсу в національній політиці. В аспекті таких міркувань він звертався до влади за законним вирішенням проблеми, однак це була лише форма легалізації його думок, що виходили за її межі й ґрунтувалися на особистому пізнанні реалій радянського правосуддя – як свідка та підсудного [28, с. 39].

Ця робота стала продовженням правозахисної лінії. Таємно передана на Захід, вона звертала увагу світової громадськості на порушення прав людини в СРСР. Крім цього, зібрана інформація використовувалася урядами

іноземних країн із метою політичного тиску на радянське керівництво. Подані біографії, списки публікацій, твори заарештованих у 1965 р. шістдесятників, переконливо доводять, що головним приводом для їх ув'язнення стало бажання влади поквитатися з людиною за її переконання, а не антирадянська діяльність, як це інкримінувалося в офіційному звинуваченні. В. Чорновіл виправдовує двадцять «злочинців» не з точки зору їх вірності комуністичним ідеалам, а у відповідності з правом особистості на свободу слова, думки, творчості тощо.

Іншою працею, яка з'являється в цей час з під пера В'ячеслава Чорновола носила назву «Як і що обстоює Стенчук». Вона стала результатом полеміки між середовищем шістдесятників і радянською владою. У відповідь на появу праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», з метою дискредитації його ідей була підготовлена брошура підписана псевдонімом Богдан Стенчук «Що і як обстоює І. Дзюба» (1969). У ній «Інтернаціоналізм чи русифікація?» названа «наклепом на національну політику КПРС і практику національного будівництва в СРСР», а її автора, окрім наукової некомпетентності й тенденційності, звинувачено в спробі «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму» [62, с. 167].

Праця В. Чорновола «Як і що обстоює Стенчук», стала свідченням того, що ідеї Івана Дзюби виявилися актуальними у середовищі шістдесятників. Журналіст навів 66 тез, які розкривали справжнє завдання Стенчука – здійснити наклеп на І. Дзюбу, в той же час перевівши дискусію з національного питання в безпечне для влади русло. В. Чорновіл піддав критиці не лише окремі думки Стенчука, висловлені ним проти І. Дзюби, але і його аргументацію. Зокрема, ним було спростовано думку про публічне каяття І. Дзюби, а навіть якщо таке й мало місце, то все одно, адже «Дзюбин твір уже живе поза Дзюбою, бо в ньому сказано те, що думали й думають тисячі й тисячі українців, яким не байдужа доля рідного народу, рідної мови й культури» [69, с. 699].

Як і його колега, В. Чорновіл свою полеміку зі Стенчуком веде на

протиставленні ленінської й сталінської партійних ліній у національному питанні. Послідовно проводиться думка, що саме І. Дзюба перебуває в ленінському дискурсі, тоді як Стенчук звинувачується у сталінізмі. Водночас у В. Чорновола значно глибше простежується розуміння схоластичності подібного протиставлення. Зокрема, в 14-й тезі прямо вказано, що іноді трапляються два діаметрально протилежні тлумачення одного й того ж місця в Леніна [69, с. 708]. Це дає підстави В. Чорноволу за одним із тлумачень визнати істинність, а за іншим – фальсифікацію.

В'ячеслав Чорновіл солідаризується з думкою свого товариша про наявність дискримінаційних тенденцій у національному житті республіки в освіті, науці, культурі, мові, книговидавництві, економіці, міграційній політиці тощо. Аргументи Стенчука на користь «розквіту української нації за соціалізму», він відкидає як пропагандистські та такі, що вибудовані на ненауковій методології. Так, наприклад, Стенчук навів статистику за якою в республіці працювало 63 професійні театри (майже в півтора рази більше, ніж у 1913 р.), 31 філірмонія, 26 тисяч клубів, будинків і палаців культури, понад 27 тисяч бібліотек (в 9 разів більше, ніж у 1913 р.), понад 28 тисяч кіноустановок, 139 музеїв і т.п. Не відкидаючи цих цифр, В. Чорновіл риторично запитує: хіба кінотеатр на Україні, де 99,9 % фільмів (радянських і закордонних) іде російською мовою – це український кінотеатр? Хіба бібліотека на Україні, де незначний відсоток усіх книжок українські, – це українська бібліотека? Хіба радіо й телебачення на Україні, які переважну більшість часу відводять для передач російською мовою або для транслявання Москви, – це справді українські радіо й телебачення? [69, с. 723].

У «Відповідях» В'ячеслав Чорновіл не форсує питання незалежності України, лише зазначаючи, що Ленін допускав таку можливість. Натомість, автор висловлює думку про необхідність децентралізації економіки, яка передбачає найширше самоврядування окремих промислових комплексів і підприємств, при зведенні ролі центру лише до консультативно-корегуючої,

посиленні українського національного аспекту в усіх сферах життя республіки, повернення українській культурі творів її діячів тощо.

На новий збірник В. Чорновола влада відреагувала швидко. Через два тижні В'ячеслава Чорновола викликали до Львівської обласної прокуратури, де його було звинувачено в написанні та поширенні наклепницьких вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад [26, с. 88]. Відкривалося провадження кримінальної справи.

Після порушення кримінальної справи 3 серпня 1967 р. в помешканні В. Чорновола по вулиці Спокійній, 13 у місті Львів був проведений обшук, під час якого, між іншим, було вилучено і примірник – «Друкований текст «Лихо з розуму» (портрети двадцяти злочинців) на 227 аркушах», та текст під назвою «Репортаж із заповідника імені Берія», автором якого був політичний в'язень Валентин Мороз. Фактично за розповсюдження цих двох публікацій В'ячеславу Чорноволу було винесено вирок в цій справі [63]. Він отримав максимальне за статтею покарання – три роки ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Під час судового процес шістдесятники – І.Дзюба, Л. Костенко, І. Світличний, Н. Світлична та А. Горська звернулися до органів влади, правопорядку, керівництва творчих спілок із заявою з приводу протиправних дій під час суду над В. Чорноволем [6, с. 301].

Вже під час відбування покарання його праці потрапили за кордон де наприкінці 1967 р. були опубліковані. Під впливом збірників в різних країнах розпочалися різноманітні масові акції протесту представників української діаспори проти репресій української інтелігенції, в тому числі і В'ячеслава Чорновола [26, с. 96-98].

Під час ув'язнення Чорновіл оголосив протест – голодування. Адміністрація була вимушена частково виконати його вимоги – повернули вилучені документи. У серпні 1969 справу закрили. Слідчі не назбирали достатньо доказів причетності Чорновола до друку літератури за кордоном. У лютому 1970 р. він офіційно вийшов на волю.

Незважаючи на наступ влади, Чорновіл продовжив активну діяльність та підштовхував до цього інших шістдесятників-дисидентів. Його помешкання стало «справжнім політичним клубом, де формувалася нова формація – дисидентство».

З середини 1960-х рр. В. Чорновіл брав участь у зборі коштів для потреб політв'язнів. Протягом 1969-1970 рр. назбирав серед львів'ян близько 1800 рублів на квартиру В.Морозу, знайшов помешкання для звільненого з ув'язнення О. Заливахи тощо [26, с. 104].

Оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути ніякої мови. В. Чорновіл, як і інші учасники дисидентського руху в Україні, чітко усвідомлювали, що єдиним каналом їх розповсюдження в 1960-1980-х років залишався самвидав – невідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації. Якщо в 1960-х роках засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х років цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців.

У підготовці та розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Я. Шашкевич, В. Мороз та інші. Як твердить історик Г.Касьянов, «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкаса [38, с. 25].

Отже, у добу «хрущовської відлиги» народився рух шістдесятництва, до якого на початку та в середині 1960-х увійшла плеяда молодих митців і літераторів. Дуже важливим аспектом шістдесятництва з точки зору розвитку руху опору, була поява яскравих особистостей. Серед когорти представників

шістдесятництва чільне місце зайняв молодий журналіст В.Чорновіл. Він став організатором багатьох ініціатив: культурницьких акцій на захист української мови, збір коштів на користь політв'язнів, написання листів від представників інтелігенції до центральних партійних органів України та СРСР, видання «Українського вісника». В цей період з під пера молодого В. Чорновола з'являються дві класичні праці «Правосуддя чи рецидив терору?» та «Лихо з розуму», які стали одними з найпопулярніших в українському самвидаві.

У час згортання «відлиги» влада повела боротьбу із шістдесятництвом, оскільки таке середовище сприяло формуванню політичної опозиції, яка не допускалась у СРСР. В українському культурно-просвітницькому русі дедалі інтенсивніше поширювався самвидав, широко розповсюджувалися видання української діаспори.

Лише постійні репресії з боку системи спричинили поступову еволюцію частини шістдесятників. В усякому разі шістдесятники, принаймні та їх частина, що обрала шлях незгоди, в тому числі і В. Чорновіл, у своєму політогенезі пройшли всі стадії, які до них проходив національно-визвольний рух.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА У 1970-Х - СЕРЕДИНІ 1980-Х РР.

3.1 Публіцистична діяльність В. Чорновола та «великий погром» української інтелігенції 1972–1973 рр.

1970-ті стали новим витком в житті В. Чорновола і в пов'язаному з ним правозахисним рухом. На початку 1970-х рр. цілком слушно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних поза цензурних видань, присвячених широкому спектру наявних в Україні проблем. Так, в 1969 р. народилася і почала реалізовуватися ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував В.Чорновіл, один з ініціаторів випуску «Українського вісника» праця українських правозахисників виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань [23, с. 75].

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк та інші. За твердженнями Г. Касьянова, часопис мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо [38, с. 113].

Аналізуючи тематику «Українського вісника», слід відзначити її різнобічність. На сторінках часопису друкувалися літературні твори, полемічні нариси, і хроніка українського правозахисного руху. На титульній сторінці «Українського вісника» було вміщено застереження «Легальне поза цензурне видання».

В 1972 р. головного редактора «Українського вісника» В.Чорновола було заарештовано. Михайло Косів та Ярослав Кендзьор підготували і розповсюдили 5-е число журналу вже без нього. Однак пізніше, з метою конспірації й вони були змушені призупинити видання часопису. А невдовзі редакція «УВ» і взагалі перемістилася зі Львова до Києва. Складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з

виданням часопису, перебрали на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Євген Пронюк, Василь Лісовий, студент філологічного факультету КДУ Василь Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: «Замість останнього слова» В.Мороза, «Громадянину слідчому В.Даниленку» Б.Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їх родичів. Тиражування чергового числа журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського університету Раїса Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників «УВ». Останні розповсюджувались Василем Овсієнком переважно серед студентів Київського університету [34, с. 99].

Характерно, що навіть з ізоляцією групи С.Пронюка-В.Лісового органами КДБ робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар Степан Хмара, художник-реставратор Василь Карабін, науковець Олесь Шевченко та інженер Віталій Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення національних пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала об'ємна праця самого С.Хмари (під псевдонімом М.Сагайдак) «Етноцид українців в СРСР», через увесь твір проходить головна думка – глибока стурбованість за всю подальшу долю українського народу [4, с. 360].

Згаданою ініціативною групою було підготовлено також і наступне число журналу. Однак, внаслідок дій провокатора Іринія Будного, його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області [23, с. 77].

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, справа В. Чорновола продовжувала жити. Видання «Українського вісника» стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги.

Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень [38, с. 119].

Подібної думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. Так, 21 грудня 1970 р. голова КДБ при Раді міністрів СРСР Юрій Андропов інформував ЦК КПРС про те, що «на базі виготовлення і розповсюдження «самвидавської» літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на зразок опозиції» [4, с. 360].

Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів, Ю.Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. «В цих та інших містах, виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе «анти сталіністами», «борцями за демократичні права», «учасниками демократичного руху» займаються виданням як окремих документів, так і збірників – «Хроніки текущих событий», «Вісника України», «Общественных проблем» тощо - зазначав він [4, с. 360].

Масштаби поширення самвидаву засвідчили також операції органів КДБ, спрямовані проти осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження, здійснені в другій половині 1960-70-х рр. Зокрема, в 1965 р. такі осередки були викриті у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську. Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування [58, с. 245].

Незважаючи на протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами творів самвидаву залишалось поза їх контролем. Починаючи з середини червня 1970 р. КДБ при Раді міністрів УРСР регулярно інформував П. Шелеста щодо поширення періодичного нелегального часопису «Український вісник» та розшук його видавців. Маючи в своєму арсеналі потужний апарат виконавців вже на початку травня 1971 р. КДБ мала інформацією про намір активних представників українського демократичного руху додатково випускати підпільний літературно-художній альманах [3, с. 452].

Масштаби виготовлення та розповсюдження самвидаву в УРСР, налагодження українськими дисидентами відповідних каналів для таємного переправлення непідцензурних праць за кордон, а також встановлення ними

регулярних зв'язків для отримання необхідної «антирадянської літератури» із зарубіжних країн зумовили появу доповідної записки 5-го управління КДБ при РМ УРСР від 25 травня 1971 р. на 12 сторінках «Про особливості націоналістичних та ідейно ворожих процесів у середовищі деякої частини інтелігенції й молоді республіки та про наміри з активізації контррозвідувальних заходів із метою припинення ворожої діяльності інспіраторів і натхненників цих процесів». Самокритику колеги КДБ при РМ УРСР «по лінії боротьби з проявами націоналістичних елементів у республіці», висловлену в листі до ЦК КПУ від 16 липня 1971 р., П. Шелест сприйняв доволі стримано, залишивши на документі спонукальну резолюцію 19 липня 1971 р «...працювати більш активно [...] виявити «У.В.» та його авторів і «видавців». Прошу вжити заходів. Інформувати..» [3, с. 453].

Занепокоєння компартійної верхівки сплеском суспільного інтересу до самвидаву знайшло відображення й у постанові ЦК КПУ від 27 липня 1971 р. «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». На реалізацію вказівок партійного апарату КДБ при РМ УРСР улітку 1971 р. розпочав підготовку спецоперації під кодовою назвою «Блок», що передбачала заходи з нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в УРСР, які були причетні до нелегального розповсюдження «антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів (так званий самвидав)» [3, с. 454].

Вже 9 серпня 1971 р. органи держбезпеки УРСР за фактом виготовлення та поширення «Українського вісника» порушили кримінальну справу № 42. У результаті комплексу оперативно-розшукових заходів до поля зору КДБ потрапили мешканці Києва, Львова, Одеси, інших населених пунктів республіки. Серед них були Іван Світличний, Іван Дзюба, Олесь Сергієнко, Іван Русин, В'ячеслав Чорновіл, Ніна Строкатова, Віктор Некрасов, Василь Романюк, Сергій Параджанов, Василь Стус, Леонід Селезненко, брати Михайло та Богдан Горині, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Зиновія Франко, Євген Сверстюк, Микола

Плахотнюк, Ірина Калинець, Леонід Плющ, Борис Антоненко-Давидович та ін. [3, с. 453]. В останній декаді грудня 1971 р. очільник республіканського КДБ В. Федорчук звітував першому секретареві ЦК КПУ П. Шелестові про «вжиті необхідні заходи з викриття та припинення ворожої діяльності так званих «демократів». Виявлені в Україні їх однодумці взяті в перевірку, яка ведеться у плані глибокого оперативного проникнення у це середовище, своєчасного виявлення та недопущення їх контактів і спільних організованих дій з іншими антирадянськими та антигромадськими елементами» [3. С. 453].

У 1971 році виникла перша в Україні суто правозахисна організація на зразок московської Ініціативної групи. У грудні 1971 – січні 1972 р. В'ячеслав Чорновіл ініціював та утворив «Громадський комітет захисту Ніни Строкатої», заарештованої 8 грудня 1971 р. в Одесі. Заяву комітету підписали Леонід Тимчук (Одеса), Ірина Стасів-Калинець, В'ячеслав Чорновіл (Львів), Василь Стус (Київ), Петро Якір (Москва). У заяві зазначалося, що комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські та політичні права. Комітет не встиг випустити бюлетень, адже через 22 дні розпочався так званий «генеральний погром» – тотальна хвиля репресій проти шістдесятників [34, с. 98-99]. Відсутність правдивої інформації про політичні процеси в СРСР сподівання, що цілеспрямовані дії громадськості можуть вплинути на моральне оздоровлення суспільства, спонукають авторів заяви в домі організованих дій для захисту громадян СРСР, переслідуваних з політичних мотивів. Передбачалося збирати факти, документи та матеріали щодо особи та справи Строкатої, знайомити з ними державні й правові інстанції, а також громадськість; збирати підписи під зверненнями на її захист та кошти для допомоги їй та ув'язненому чоловікові С. Караванському. Уперше було публічно оголошено склад членів Комітету з поданням їхнього фаху та звертається до мешкання. Бюлетень поширили у Львові, Києві та Москві, надіслали до офіційних інстанцій, прокуророві Одеської обл., який передав його в обл. управління КДБ, а звідти документ було скеровано до УКДБ до Львова [54, с. 178].

Чимало клопоту завдавало правоохоронним органам розповсюдження «Українського вісника». Окремі примірники або фрагменти часопису час від часу з'являлися в самих різних регіонах республіки. Як з'ясувалося поширенням «УВ» безпосередньо займалися Л. Плющ, З. Антонюк, З. Франко, М. Плахотнюк, Н. Строкатова, О. Різників, О. Притика, О. Сергієнко та чимало інших добровільних помічників [23, с. 83].

Важливим, стало те що в цей період вдалося поступово, хоч і після цілої серії невдач налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановити зв'язки для отримання необхідної літератури із зарубіжних країн.

Одним з перших спробував переправити позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх співвітчизників С. Мацієвича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України.

Передбачаючи ймовірний арешт та дискредитацію імені під час ув'язнення, В. Чорновіл у липні 1971 р. написав звернення до Комітету з прав людини ООН та української й закордонної громадськості. У зверненні окреслив свою поведінку в разі арешту, зазначив, що ніколи не визнає себе винним і не буде розкаюватися, не братиме участі у слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиме жодних свідчень про інших осіб; закритий суд бойкотуватиме; вимагатиме відбування покарання в межах України. Крім того, наголосив, що у разі незаконного його арешту відмовиться від радянського громадянства й вимагатиме зміни підданства на громадянство іншої країни (орієнтовно назвав Югославію, Швейцарію, Швецію чи Канаду) [23, с. 84].

Через півроку після написання документа В. Чорновіл потрапив в ув'язнення і дотримувався того, що написав. Звернення було наочним підтвердженням непохитності його ідейних переконань, незламності духу, відмови відступати від боротьби з режимом заради фізичного самозбереження.

Воно також свідчило, що напередодні чергового довготривалого ув'язнення він був уже сформованим борцем з режимом, готовим долати невігоди заради досягнення своєї мети – утвердження незалежності України [27, с. 116].

Арешт на початку січня 1972 р. бельгійського студента українського походження, Ярослава Добоша, що приїхав в Україну як турист. Тут він зустрічався з декількома відомими особами руху, розпитував про українські справи; наскільки можна зрозуміти з матеріалів слідчих справ, сприймали його тут не зовсім серйозно. За дорученням ЗЧ ОУН у Бельгії, Українського допомогового комітету, Спілки української молоді та редакції журналу «Авангард» намагався зібрати й вивезти з СРСР окремі твори українського самвидаву, у тому числі фотокопії примірників «Українського вісника». Я. Добош при перетині кордону був затриманий, а його арешт послужив відправною точкою у проведенні масштабної операції, спрямованої проти національного руху [34, с. 100].

Хвиля арештів української інтелігенції, учасників руху прокотилася по Україні 12-13 січня 1972 р. В результаті до слідчих ізоляторів були запроторені: І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура, В. Романюк, Д. Шумук, Л. Плющ, М. Плахотнюк, З. Антонюк та інші – всього близько 20 чоловік. На початку лютого КДБ при РМ УРСР розпочав роботу з виявлення свідків для майбутніх судових процесів у справі «Блок» та «проробку зв'язків» заарештованих дисидентів [5, с. 33].

Арештами влада хотіла вирвати коріння руху тоді, коли вже визначилася ситуація в Чехословаччині і Польщі, тут перемогу святкували прорадянські сили і це додало режиму міцності. Новий «господар» Кремля Л.Брежнєв значною мірою посилив свої позиції. Для отримання під повним своїм контролем УРСР він прагнув поставити в Києві свою людину, тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Петро Шелест таким не був. Викриття націоналістів в Україні – став чудовим приводом для зміщення урядовців. Про те, що вказівка на арешт прийшла з Москви, побічно свідчить той факт, що вже згадувана постанова ЦК КПРС про самвидав, прямо – обговорення питання на засіданні Президії ЦК

КПРС, повідомлення глави КДБ при Раді міністрів УРСР В. Федорчука про арешти і їхню спрямованість після того, як це відбулося [53, с. 190]. Це є прямим доказом того, що постанова політбюро ЦК КПУ, яка спрямовувалася на посилення ідеологічної і оперативної роботи з шкідливими антирадянськими проявами, з'явилася вже в лютому 1972 року – вслід за головними подіями. Тут республіканська влада рятувала сама себе в очах Москви. Цілком зрозуміло, що з Києва йшла інформація про підйом руху, про з'яву «Українського вісника» як моменти, що вже становлять загрозу, особливо, мабуть, за критеріями Федорчука, суспільному устрою, але рішення приймали в Москві [53, с. 190].

Діям учасників руху надавалося таке значення, що початково по справі В.Чорновола було залучено 15 слідчих і то не лише з Львівської, але й Полтавської, Житомирської, Сумської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької областей [53, с. 190-191].

З метою компрометації заарештованих в очах громадськості, а також, можливо, для піднесення значимості спецслужб останні вирішили пов'язати особи ув'язнених з іноземними шпигунськими і сіоністськими центрами. Тоді арештованим пред'являли звинувачення по ст. 62 – антирадянська агітація і пропаганда. Ці звинувачення знову ж таки базувалися частіше на показах свідків (щодо антирадянських виступів), ніж на доказових матеріалах. Такими матеріалами тепер стали матеріали самвидаву і особливо – літературного. Слідчі перетворились на філологів. До оцінки літературних творів знову залучалися експерти – історики і філологи Ю. Курносів, В. Бородін, А. Каспрук, А. Ковтуненко, економісти Шмілюк, Веремєєва, Белінський, філологи В. Здоровега, М.Федірко, М. Авдольян, С. Рижиков та інші [67, с. 1386-1387].

Так, В.Бородін оцінив статтю Є.Сверстюка «Остання сльоза» як «переспів буржуазно-націоналістичних писань Т.Шевченка» [53, с. 509-511], «рукопис якого (Є.Сверстюка) є ідейно-шкідливий документ». Рецензуючи статтю В.Стуса «Феномен доби», А. Каспрук одразу ж заявив, що у висвітленні великого історичного періоду, який досліджує автор (1917- 1967 роки), в оцінці творчості П.Г.Тичини В.Стус стоїть на антирадянських, націоналістичних

позиціях [60, с. 1395-1405]. Зрозуміло, що такі рецензії не могли не позначитися на долі арештованих.

Разючою відмінністю судових процесів 1972 р. від аналогічних 1966 року в тому, що всі засуджені не визнали своєї вини, заявивши, що антирадянською діяльністю не займалися. І в цьому вони були праві, бо боротьба велася вже в зовсім іншій площині. З відомих осіб, під тиском влади, покаялися лише З. Франко, М.Холодний та І. Дзюба (в останньому випадку КДБ провів складну і тривалу операцію «перевиховання»). Непокаянні ж отримали від 5 до 7 років таборів суворого режиму, часто – і з засланням [5, с. 34].

Арештами січня КДБ не вдовольнився. Арешти й обшуки тривали цілий рік: 29 лютого був обшук у Лідії Гук, лікаря Скадовської райлікарні Херсонської області, в червні 1972 року арештовано викладача Уманського технікуму механізації Кузьму Матвіюка, Богдана Чорномаза, обліковця навчального господарства сільськогосподарського інституту в тому ж місті та ін. [52, с. 329-330]. Масштаби репресій були широкими: арештували більше сотні чоловік, засудили 89 чоловік, з них 41 особу – в Києві і Львові. Проведено було сотні обшуків, свідками по справах стали тисячі людей. Не припинялися і позасудові переслідування учасників руху, їхніх родичів, друзів [11, с. 487-507].

Прямі арешти учасників визвольного руху супроводжувалися й посиленням ідеологічної нетерпимості в руслі постанови ЦК КПУ від 22 лютого 1972 року «Про висновки на лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КПУ» [75, с. 278]. Згодом ця постанова посилюється іншою «О книжці П.Е.Шелеста «Україна наша радянська»» [76, с. 624-626], від 20 лютого 1972 року коли вже при владі був В.Щербицький. Посилилися й утиски цензури [7, с. 114-115].

В системі АН УРСР була прийнята 31 липня 1972 року постанова Президії Академії «Про дальше вдосконалення спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР». На підставі неї де-юре, а де-факто за вказівкою з ЦК КПУ, в Інституті філософії 10 серпня 1972 року був виданий наказ за підписом директора Інституту В.

Шинкарука, за яким з роботи було звільнено старшого наукового співробітника М. Роженка, молодшого наукового співробітника В.Бишовця та В.Цимбал (останню – з відстрочкою, до народження дитини) [6, с. 307]. Такі ж скорочення і за тими ж підставами відбулися і в інших академічних гуманітарних інститутах.

З 1972 року відбуваються серйозні організаційні зміни в керівництві ЦК КПУ. Секретарем ЦК КПУ з питань ідеології стає Валентин Маланчук, людина, яка непримиримо ставилася до всіх проявів справжнього, а не шарваркового українства, що зразу ж відчула на собі інтелігенція. Зміщені були й інші керівники ключових відділів ЦК і секретарі обкомів. Не можна, звичайно, стверджувати, що то були репресії лише проти оточення Шелеста, можливо вони мали набагато ширшу спрямованість. Зміщували і тих зі старих кадрів, хто просто був нездатний проводити наступну політичну лінію Москви, пов'язану з особою В.Щербицького.

Можна стверджувати, що радянська влада досягла мети, яку вони ставили щодо українського національного руху. Цього разу арешти зачепили значне коло людей, ув'язнені були авторитетні постаті руху. Проте сам рух, незважаючи на всі ті жахіття, які чекали його учасників та членів їхніх родин зламати не вдалося. Свідченням цього події 8-9 травня 1972 року селищі Стебник на Львівщині, коли на дахах деяких будинків були вивішені жовто-блакитні національні прапори [44, с. 312]. 22 травня біля пам'ятника Т.Шевченку у Києві увечері зібралось до 150 чоловік, за це на деяких з них був накладений адміністративний арешт до 15 діб, після затримання [53, с. 504-505].

Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву охрестити ці події як «великий погром».

Прихід нового секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького на місце Шелеста поклав початок масовим «чисткам» в державному і партійному апараті. У першій половині 1970-х була усунена від влади партійна республіканська еліта, пов'язана з Шелестом. Найбільш далекосяжною зміною стало обрання у

жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ з питань ідеології Валентина Маланчука. Разом з новопризначеним у липні 1970 р. головою КДБ Віталієм Федорчуком Маланчук був основним натхненником й організатором «великого погрому» в Україні 1970-х рр. Офіційній владі йшлося про ідеологічний й моральний ефект переслідувань. Жертвам репресій давали можливість зберегти свою волю при умові їхнього «покаяння» і подальшої співпраці з режимом. Вперше цей засіб був застосований проти символічної фігури шістидесятників – Івана Дзюби. Після 18-місячного ув'язнення (3 квітня 1977 р.) він підписав нового листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування. Подібна практика примусового «покаяння» у 1972-1979 рр. була застосована проти внучки Івана Франка Зіновії Франко, письменників Євгена Гуцало та Бориса Харчука, перекладача Григорія Кочура, історика Михайла Брайчевського та ін. [18, с. 209].

Внаслідок оперативно-розшукових заходів у поле зору КГБ потрапили учасники різдвяної коляди-1972. Її організаторами була дисидентська молодь зі Львова та Києва, яка чинила виклик політиці викорінення українських національних традицій, атеїстичною пропагандою, забороною відзначення релігійних свят, зокрема Різдва Христового.

Ініціатором вертепу у Львові стала учасниця правозахисного руху лікар Олена Антонів, колишня дружина В'ячеслава Чорновола. В оселі Олени інакодумці вивчали колядки, щедрівки, зносили туди різноманітний одяг, робили маски, перевдягалися і вирушали на вулиці Львова. У вертепах брали участь подружжя Калинців, художниця Стефанія Шабатура, психолог Михайло Горинь та його дружина педагог Ольга Горинь, педагог і літературний критик Володимир Іванишин, Марія Антонів, Марія Ковальська, Ярослав Мацелюх, учителька Любомира Попадюк, художник Богдан Сорока із дружиною Любою, Роман та Леся Лещухи, Марія Гель, Мар'ян Гатала, Ярослав Лемик, Степан Бедрило, Любомир Криса, Раїса Мороз, Микола Білоус та ін. Загалом у вертепі взяло участь близько 45 осіб, з-поміж них і Василь Стус, який у переддень Нового року приїхав до Львова з Моршина, де тоді лікувався [19].

Зібрані гроші за коляду учасники вертепів планували скерувати на допомогу тодішнім політв'язням та їхнім рідним, на випуск чорноволівського "Українського вісника" тощо [19].

Проте влада розуміла, що звинувачувати дисидентів у недотриманні атеїстичних принципів радянської держави та відзначенні релігійних свят є дріб'язковим. Для проведення масових арештів не вистачало більш вагомої причини, ланцюжка, який би дозволив довести «зв'язок націоналістичного підпілля в Україні із закордонними українськими центрами та організаціями».

Спеціально для українського руху опору було задумано так звану «Справу Добоша»: 4 січня 1972 року Я. Добоша, українця за походженням, члена СУМу з Бельгії, заарештований в Києві органами КДБ під час туристичної поїздки в Україну, в нього було знайдено копію «Словника рим української мови» С. Караванського, радянського політв'язня. На допитах у КДБ Я. Добош давав свідчення про українських інакодумців, з якими було заплановано зустрічі. Також заявив, що виконував роль зв'язкового емігрантських «антирадянських» центрів. Добоша було вислано з СРСР, а повернувшись до Бельгії засвідчив, що свідчення в Києві давав під примусом, і відмовився від них. Основним завданням цієї «справи» було показати суспільству опозиційні вияви, зініційовані «націоналістичними» організаціями за кордоном і західними спецслужбами. Внаслідок тих подій з 12 січня 1972 року розпочалися арешти відомих українських дисидентів у різних містах. З 1972 до середини 1973 було заарештовано близько ста осіб, проведено тисячі обшуків; десять тисяч людей викликали на допити як свідків, погрожували й залякували арештом, молодь було звільнено з навчання, позбавлено можливості службового зростання, а часто – й роботи, письменників – можливості друкуватися, митців – можливості влаштовувати художні виставки [53, с. 61].

Утім, головне було зроблено «Справа Добоша» стала початком широкої репресивної кампанії проти інакомислення і, передусім, самвидаву. Одним з її центральних моментів була ліквідація «Українського вісника». Головний редактор видання В. Чорновіл - був і головним підозрюваним у цій справі. Але

реальних доказів проти нього слідство не мало. Зовсім спантеличило слідчих те, що в той час коли В. Чорновіл утримувався в ізоляторі КГБ, у Львові з'явився новий номер «Українського вісника». Його підготували й розповсюдили М. Косів і Я. Кендзьор, унаслідок чого над обома нависла загроза арешту [38, с. 124].

Попри відсутність серйозних підстав для звинувачення і недоведеність слідством і судом причетності В'ячеслава Чорновола до редагування «Українського вісника», йому періодично подавали неправдиву інформацію про чергові арешти й шантажували тим, що коли він не буде свідчити, то затримають його сестру та дружину. 12 квітня 1973 року судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду винесла вирок: шість років позбавлення волі у виправно-трудої колонії суворого режиму з засланням на три роки [63].

3.2 В'язничний та засланський період у житті В. Чорновола

Відбувши встановлений термін покарання і мордовських політичних таборів Росії, він у березні 1978 р. приїхав на місце заслання в с. Чаппанда Ленінського району Якутської АРСР, а згодом проживав у райцентрі Нюрба. Звільнитись із заслання і повернутися в Україну він не зміг, позаяк із середини 1979 р. влада розпочала черговий широкомасштабний наступ на український рух супротиву, внаслідок чого були заарештовані та засуджені діячі руху, які жили не лише в Україні, а й у засланні. Так, за кілька тижнів до звільнення, у квітні 1980 р., В. Чорновола знову заарештували, і закритий суд м. Мирного Якутської АРСР засудив його за так званою «спробою зґвалтування» на п'ять років покарання у кримінальних таборах суворого режиму. Відбув він це покарання в таборі суворого режиму в Табагу Якутської АРСР. Наприкінці вересня 1983 р. його умовно звільнили і направили на випробувальний термін у селище Покровське Орджонікідзенського району Якутської АРСР на цегельний завод. Остаточо звільнили у 1985 р., і він 15 квітня повернувся в Україну [71, с. 61].

Влада за допомогою ув'язнення намагалася добитися кількох цілей: по-перше, ізолювати В'ячеслава Чорновола як нестандартно мислячу людину від

впливу оточення, по-друге, показати, що може статися з тими, хто захоче виходити за визначені межі дозволеного, і, по-третє, морально або фізично зламати його. Влада мала вироблену систему ламання непокірних, що з перших днів арешту відчув на собі В'ячеслав Чорновіл.

Екстремальні умови ув'язнення не мали потрібного для влади впливу на В'ячеслава Чорновола. З перших листів, написаних під час першого терміну ув'язнення, і до останніх днів засланських листів у них відображені оптимізм, віра і непохитність, хоча інколи й проступали зневіра та відчай. « Усе сприймаю з філософським (або ще – олімпійським) спокоєм... не роблю жодної трагедії зі свого засудження» [71, с. 550-551]. Неодноразово, як зазначав В'ячеслав Чорновіл, він немов дражнив долю, намагався зробити так, щоб було якнайгірше, часом, щоб упевнитись у своїй витривалості, вдавався ще до якоїсь «пригоди» [71, с. 550]. Після чергової виснажливої, майже річної неперервної боротьби за статус політв'язня він писав, що фізичних сил має достатньо, аби відбути ув'язнення, а духовних взагалі на декілька термінів [25, с. 121-122].

Такий стан спокою і бажання працювати в тюрмі, таборах та на засланні надавала підтримка та віра дружини, батьків та друзів. Хоча Чорноволу було заборонено бачитися з рідними, адже його позбавили регулярних побачень. Єдине, чим він задовольнявся – листи. Проте з них він отримував не лише підтримку, але й погані новини про родинні біди, які завдали Чорноволу серйозних моральних потрясінь – смерть брата, хвороба матері та сестри. Чергове моральне потрясіння отримав від звинувачення його у спробі згвалтування у квітні 1980 року [25, с. 127].

Хоча В'ячеслав Чорновіл не драматизував своє становище в ув'язненні, проте для нього перебування в таборі суворого режиму все ж було не легкого випробування. Незважаючи на швидку адаптацію до середовища кримінальних в'язнів, йому було психологічно важко перебувати серед них, бракувало інтелектуального товариства. В основному через відсутність інтелектуального товариства В'ячеслав Чорновіл вів у кримінальних таборах і на засланні відособлене життя, пояснюючи це небажанням витрачати час на непотрібні й

обтяжливі розмови. Цікавим для нього було товариство в політтаборах, оскільки воно складалося з людей із прогресивним мисленням із різних республік СРСР [25, с. 131-132].

В ув'язненні Чорновіл вдавався до різноманітних способів боротьби: писав заяви і звернення до адміністрації таборів, прокуратури, судових та внутрішніх органів, комітету державної безпеки, різноманітних місцевих і союзних державних органів, міжнародних правозахисних та міждержавних організацій; голодував; відмовлявся виходити на роботу тощо. Предметом боротьби ставали сфабриковані судові вироки, заборона побачень, вилучення листів чи обмеження листування, боротьба за статус політв'язня, підтримка домагань інших політв'язнів та інше [25, с. 138].

В'ячеслав Чорновіл підтримав ідею створення Української гельсінської групи (УГГ). Тоді коли влада ув'язнила половину членів Групи, Чорновіл заявив про бажання набути в ній членство. Він вважав УГГ прямим продовженням у нових умовах українського національного демократичного руху, що виник після сталінських репресій, і за всіх її незначних можливостей (через постійні репресії з боку влади) Група була, на його думку, найдієвішою формою ознайомлення українського народу, всього світу з проблемами українства [71, с. 609-610]. Відразу після приїзду на місце заслання він настійливо прохав зарахувати його в Групу, в яку його зарахували, але як офіційно не оголошеного члена. Про це він написав 25 липня 1978 р. в листі до Ірини Калинець.

Отже, рух шістдесятництва виразно проіснував до арештів 1972 р. Культурна діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, спричинила незадоволення влади. Саме найактивніша та найрадикальніша частина шістдесятників найяскравіше виявилася в позацензурному машинописному журналі «Український вісник» В. Чорновола, в публікаціях якого поєднувалася боротьба проти національного гноблення з боротьбою за права людини. Цей журнал, а також інтенсивно продукуваний шістдесятниками самвидав, фактично перетворилися на організаційну інфраструктуру Руху опору. Вплив на суспільство та роль самвидаву була настільки великою, що Політбюро ЦК

КПРС у грудні 1971 постановило розпочати всесоюзну кампанію проти самвидаву з метою зруйнувати інфраструктуру його виготовлення та розповсюдження.

Перебуваючи в ув'язненні та на засланні, В'ячеслав продовжив боротьбу проти тоталітарної, людиноненависницької системи в СРСР. Ув'язнення Чорновола стало великим випробуванням як для нього, так і для його рідних, дружини та друзів. Роки ув'язнення та заслання були для В. Чорновола, як і для багатьох інших діячів супротиву, великою школою здобуття нових знань, розширення світогляду, ствердження власних позицій, гарантування витривалості, посилення віри в справедливість і доцільність боротьби за права особи та своєї нації.

ВИСНОВКИ

З виникненням у суспільно-політичному житті України 1960-70-хх рр., руху шістдесятників, які являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму, вони склали ядро дисидентства. Однією з знакових постатей цього періоду стає молодий В. Чорновіл, який тільки розпочинає активно працювати у публіцистичній та редакційно-видавничій сфері.

В. Чорновіл включається в опозиційний рух шістдесятництва, де виступає з різними ініціативами, спрямованими на захист прав і свобод українських громадян, політв'язнів, жертв радянського тоталітарного режиму, української національної мови та культури. Незважаючи на переслідування радянськими каральними органами представників шістдесятництва, В. Чорновіл на той час продовжує перебувати на позиціях соціалізму. Проте після придушення «Празької весни» 1968 р., він, як і більшість шістдесятників відмовляється від цього.

Його протест носив мирний характер, він виступав з незалежницької політичної позиції, сповідував ідею подолання беззаконня сталінських часів, відстоював національну гідність та національну думку, виступав за оборону людських, національних прав і народну самобутність різними шляхами, але в правовому полі.

Привернути увагу до проблем в країні В. Чорновіл намагався головним чином своєю публіцистичною діяльністю. Праці В. Чорновола «Лихо з розуму» і «Правосуддя чи рецидив терору?» стали класикою самвидаву і користувалися популярністю. У своїх творах він намагався донести інформацію про репресії в СРСР до численної громадськості як в країні, так і за її межами, показати об'єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей. З іншого боку, своєю публіцистикою він прагнув зупинити масове залякування української інтелігенції владою. Цілком зрозуміло, що в тих умовах радянської дійсності, це був сміливий і не простий вибір.

За видання «Українського вісника» В'ячеслава Чорновола було засуджено до ув'язнення, а пізніше і до заслання. Тим самим влада намагалася досягнути кількох цілей: по-перше, ізолювати В. Чорновола як нестандартно мислячу людину від впливу оточення, по-друге, показати, що може статися з тими, хто захоче виходити за визначені межі дозволеного, і, по-третє, морально або фізично зламати його. Проте і там Чорновіл не здавався, а продовжував боротися з системою – писав листи, скарги в державні органи та міжнародні організації. Ув'язнення Чорновола стало великим випробуванням не лише для нього, а й для його рідних та близьких. Зазнаючи постійних переслідувань з боку радянської влади В'ячеслав Чорновіл ні на мить не полишав своєї правозахисної діяльності, активно підтримував соратників в опозиційному русі.

Після звільнення та повернення на Україну, В. Чорновіл послідовно виступав за мирний, поступальний, реформаційний шлях суспільного розвитку. Усе своє життя він відстоював думку соборності Української держави. В. Чорновіл бачив Україну незалежною, суверенною, демократичною, правовою, багатопартійною державою у колі європейських держав, де панують гармонійні соціальні і міжнаціональні стосунки, діє багатокладна економіка. Тому, при першій, можливій, реальній нагоді він скористався тим, щоб втілити багаторічні не лише свої прагнення, а й всього українського народу – проголосити Україну незалежною і суверенною державою.

В. Чорновіл стояв біля витоків багатопартійної системи України. Він був одним з ініціаторів створення Української Гельсінської Співки – першої української політичної організації 1980-х років та «Народного Руху України за перебудову». Крім того він брав активну участь у діяльності та створенні інших громадських та політичних об'єднань.

Не однозначно сучасники оцінюють діяльність В. Чорновола на посаді голови Львівської облради, тим не менше, саме тут було апробовано значна кількість нововведень, які пізніше реалізовувалися в інших регіонах вже незалежної України.

В. Чорновіл був людиною, яка цінувала в своєму житті передусім

суверенітет та соборність Української держави. Будучи духовно сильним, настирливим у досягненні мети, цілеспрямованим борцем, він був людиною, яка усе життя стояла на державотворчих позиціях, як ніхто, могла довести справу до кінця, не боячись ні мордовських таборів, ні ув'язнень, ні політичних протистоянь. В. Чорновіл залишився вірним високим ідеям та цілям до кінця свого життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. 884 с.
2. Андрусечко П. Президентські вибори по-українськи / Український журнал. 2010. № 1. С. 28–29.
3. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2014. № 2 (43). С. 443–456.
4. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 1/2 (6/7). С. 357–364.
5. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки / Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 30–36.
6. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 667 с.
7. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму / Сучасність. 1994. № 6. С. 114–115.
8. Березицький Б. В'ячеслав Чорновіл. Івано-Франківськ: «СІМІК», 2014. 128 с.
9. Білоус А. Політичні об'єднання України. Київ, 1993. 108 с.
10. Вербицький Б. Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української Гельсінської Спілки / Гілея. 2018. Вип. 137. С. 303–307.
11. Вільшенко Я. Жертви Московського терору в Україні 1970–1973 роки / Визвольний шлях. 1974. С. 487–507.
12. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.) (частина 1) / Гілея. 2012. № 57. С. 127–133.
13. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.) (частина 2) / Гілея. 2012. № 58. С. 153–159.

- 14.Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. Єзерська. Львів: Часопис, 2013. 390 с.
- 15.Главацький М. В'ячеслав Чорновіл: наук.-попул. вид. Київ, 2016. 144 с.
- 16.Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 360 с.
- 17.Гончарук Г. Національна ідея і Народний Рух України: монографія. Одеса: Астропринт, 2004. 172 с.
- 18.Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
- 19.Гриців М. Арештована коляда, або погром 12 січня 1972-го [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/>. Дата звернення: 13.03.2026.
- 20.Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. М. Чорновола 1990–1992 рр. / Чорноволівські читання. Київ, 2003. 80 с. С. 48–59.
- 21.Даниленко В., Деревінський В. Державницька діяльність В. Чорновола (1990–1999 рр.) / Український історичний журнал. 2013. № 4. С. 8–25.
- 22.Даниленко В. Політичний нагляд за діяльністю В. Чорновола в роки «перебудови» (друга половина 1980-х рр.) / Чорноволівські читання: Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. С. 25–30.
- 23.Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.): монографія. Київ: Рідний край, 2000. 389 с.
- 24.Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення / ред. рада: О. Барабаш (голова), Я. Зайко (відп. ред.) [та ін.]. Житомир: Рута, 2010. 868 с.
- 25.Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: монографія. Тернопіль: Джура, 2011. 224 с.
- 26.Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. 496 с.

- 27.Деревінський В. Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969–1972 рр.) / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2015. Вип. 24. С. 114–118
- 28.Деревінський В. Праці В. Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965–1966 рр. / Магістеріум. Вип. 28. Історичні студії. 2007. С. 37–42.
- 29.Дзюба І. Нецензурний Стус: книга у 2-х ч. Ч. 2 / упоряд. Б. Підгірний. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 222–261.
- 30.Доброокий: Спогади про Івана Світличного. Київ, 1998.
- 31.Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. 528 с.
- 32.Зайцев Ю. Ті, що не мовчали. У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів: Центр Європи; Каменярь, 1998. С. 325–354.
- 33.Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973) / Український визвольний рух. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху, 2011. 36. 15. С. 263–293.
- 34.Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
- 35.Здобуття незалежності України. 1991. Історія проголошення, документи, свідчення: у 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. 752 с.
- 36.Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
- 37.Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен: Вид-во М. Баб'юка, 1990. 634 с.
- 38.Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
- 39.Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет

- та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. 176 с.
40. Кіндрачук Н. За Україну незалежну. Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 199 с.
 41. Крупник Л. Роль В'ячеслава Чорновола в ході української національно-демократичної революції кінця 1980-х – 1991 років / Чорноволівські читання: Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. С. 43–49.
 42. Кульчицький С. Діяльність В. Чорновола під час суверенізації Радянської України (1990) / Чорноволівські читання: Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. С. 50–63.
 43. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 627 с.
 44. Купчинський Р. Погром в Україні 1972–1979. Мюнхен: Сучасність, 1980. 312 с.
 45. Литвин В. За лаштунками XX з'їзду КПРС [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/golos_06_02_18.html. Дата звернення: 16.03.2026.
 46. Мельник І. Львівський парламент першого скликання [Електронний ресурс] // ZBRUC. 2015. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/34801>. Дата звернення: 25.03.2026.
 47. Ми вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком / Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами / записали й прокоментували Б. Бердиховська та О. Гнатюк. Київ: Дух і літера, 2004. С. 33–90.
 48. Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 288 с.
 49. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)

- / М. Я. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей [та ін.]; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Й. Малика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 296 с.
- 50.Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.
 - 51.Політична історія України: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 488 с.
 - 52.Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко; ред. кол.: В. Баран, Д. Бурім, В. Даниленко, Я. Калакура (відп. ред.), О. Маврін, Н. Миронець ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
 - 53.Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: В-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.
 - 54.Рух опору в Україні 1960–1990: енцикл. довід. / ред. кол., авт. ст.: О. Зінкевич (гол. ред.), Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенко. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.
 - 55.Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 57–66.
 - 56.Секо Я. Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників / Україна–Європа–Світ: міжнар. зб. наук. праць. Сер.: історія, міжнар. відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. С. 100–112.
 - 57.Секо Я. «Тіні забутих предків»: історія однієї акції / Україна–Європа–Світ: міжнар. зб. наук. праць / редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. Тернопіль : ТНПУ, 2015. Вип. 16 : у 2 ч., ч. 1. С. 70–83.
 - 58.Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені

- Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: ТНПУ. С. 241–246.
59. Секо Я. XX з'їзд КПРС і поява шістдесятництва / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1, ч. 2. С. 113–119.
 60. Справа Василя Стуса. Вирок і коментар / Визвольний шлях. 1975. № 12. С. 1395–1405.
 61. Стасюк І. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави / Вісник державного університету «Львівська політехніка». 1999. Т. 377. С. 199–205.
 62. Стенчук Б. Що і як обстоює І. Дзюба. Київ, 1969. 196 с.
 63. Титикало Р., Костін І., Бежевець О. В'ячеслав Чорновіл. «Неугомонний» у боротьбі за Україну [Електронний ресурс] / Історична правда. – 24 серпня 2017. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/24/150177/>. Дата звернення: 10.04.2026.
 64. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.): енцикл. довід. / за ред. М. Кармазіної ; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 588 с.
 65. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у XX столітті. Київ: Дух і Літера, 2007. 810 с.
 66. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки : матеріали круг. столу / відп. ред. В. Даниленко. Київ: Ніка-Центр, 2006. 236 с.
 67. Чорновіл В. Вирок В'ячеслава Чорновола і його коментар / Визвольний шлях. 1975. № 12. С. 1386–1387.
 68. Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюк. Київ: Смолоскип, 2003. 906 с.
 69. Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 3: Український вісник. Вип. I–VI / В'ячеслав Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2006. 976 с.
 70. Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 4, кн. 1: Листи / В'ячеслав Чорновіл. Київ:

- Смолоскип, 2005. 990 с.
71. Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 4, кн. 2: Листи / В'ячеслав Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2005. 1068 с.
 72. Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 6: Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / В'ячеслав Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2009. 1068 с.
 73. Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 9: Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997). Київ: Смолоскип, 2014. 1008 с.
 74. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html. Дата звернення: 5.04.2026.
 75. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби / З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. № 11 (36). С. 259–294.
 76. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд. В. К. Баран [та ін.]; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. 808 с.
 77. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України ; Галуз. держ. архів Служби безпеки України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 626 с.